КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ

Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році

Збірник матеріалів науково-практичної конференції
(м. Київ, 13 листопада 2018 р.)

Київ – 2018

УДК [94(100):355.48(477)»1939/1945»
М 89

Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році: Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році», м. Київ, 13 листопада 2018 р. / Київська обласна державна адміністрація; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв; Український інститут воєнної історії. Київ: НАККІМ, 2018. 119 с.

Збірник наукових праць розкриває проблематику оборони Києва у 1941 р. та сучасний стан музеєфікації фортифікаційних пам'яток цього періоду. Для викладачів і студентів гуманітарних вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України періоду Другої світової війни.

Редакційна колегія

Подолянець І. – начальник управління культури, національностей та релігій Київської облдержадміністрації; *Карпов В. – д.і.н.,* Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, *Фурман І. – д.і.н.* Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, *Новікова-Вигран О.* – Національний історико-архітектурноий музей «Київська фортеця», *Вікован І.* – Національний музей-заповідник "Битва за Київ у 1943 році", *Філімоніхін В.* – Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», *Литвин С.* – Український інститут воєнної історії,
Ющенко М. – дослідник, *Павлік В.* – дослідник

Рекомендовано до друку Вченою радою НАКККіМ
Протокол № 6 від 27 грудня 2018 року

.

За точність викладених фактів відповідальність несе автор

© Київська обласна державна адміністрація, 2018
©Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2018
© Автори, 2018

Буренко К. І.,
старший науковий співробітник КЗ КОР «Київський обласний археологічний музей» в с. Трипілля Київської області

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ

Протягом багатьох віків, коли вороги загрожували Києву, на останньому рубежі до нього в бій вступало Трипілля.

Під час Другої світової війни тут проходила оборонна лінія Київського укріпрайону. На цьому місці велися тяжкі оборонні бої. Ця битва увійшла в історію Другої світової як Трипільський оборонний плацдарм, або трипільський «п'ятачок», який став лівим крилом оборони Києва. Саме тут фашистські війська з 30 липня по 24 серпня 1941 р. міцно ув'язли в затяжних боях на цілий місяць. Кожен день затримки ворога на підступах до Дніпра мав у ті неймовірно тяжкі дні дуже важливе стратегічне значення [1. с.184]

Трипільський оборонний вал і переправу при впаданні Стугни і Красної в Дніпро захищали бійці 7-ї мотострілецької дивізії, село Трипілля обороняв 27-й мотострілецький полк і кораблі Дніпровської військової флотилії під командуванням старшого лейтенанта Діденка.

На початку війни з правобережних, надстугнянських круч фашистські генерали вже бачили в біноклі золотоверхий Київ – рукою до нього подати – але й цього разу на їхньому шляху постав Трипільський оборонний рубіж. Якщо від Перемишля (західний кордон) до передмістя Києва в червні – липні 1941 р. війська вермахту пройшла за 18 днів, то Обухівський район і село Трипілля їм довелося долати місяць. План "Барбаросса" щодо блискавичної війни (бліц - кригу) з Радянським Союзом уже тоді зазнав краху. Тупцювання під Обуховом не входило до плану "Барбаросса".

30 липня 1941 р. німці окупували Обухів, а на Трипільському оборонному плацдармі бої точилися аж до 24 серпня: 3 тижні – в день і в ночі [2, с.144].

Бої на підступах до Києва точилися вже два тижні. Лобовим ударом з фронту столицю України Київ з її укріпрайоном групі військ армії «Південь» відразу взяти не вдалося, тож лишилося займати місто з флангів. Трипільський плацдарм (Обухівщина) й став лівим крилом оборони Києва. Бійці виконували наказ – не пустити ворога до Дніпра, аби той не зайшов з тилу. В жорстоких боях наші воїни стримували натиск ворога, що рвався до Дніпра, прагнув якнайшвидше захопити переправи на цій стратегічно важливій річці і вийти в тил Києву. Кожен день затримка ворога на підступах до Дніпра мала у ті неймовірно тяжкі дні дуже важливе стратегічне значення.

На штурм Київського укріпрайону вермахт кинув 57 дивізій і 13 бригад армії «Південь» генерала Манштейна. Цю навалу стримували війська Південно-Західного фронту під командуванням генерал-лейтенанта Михайла Петровича Кирпоноса. Неприступно стояв Південний фас Київського укріпрайону – оборонний рубіж на лінії Трипілля - Коростень. Оборону правобережних позицій вела 26-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Федора Яковича Костенка. Трипільський оборонний вал і переправа при впаданні річок Стугни і Красної в Дніпро захищали бійці 7-ої мотострілкової дивізії, село Трипілля обороняв 27 мотострілковий полк і кораблі Дніпровської військової флотилії під командуванням старшого лейтенанта А.В.Діденка.

У липні 7-ма дивізія і 27-ий полк були на переформуванні в Чернігівській області. В кінці липня прибули в Трипілля і зайняли оборону.

Надаючи великого значення Трипільському плацдармові, командувач Південно-Західним фронтом Михайло Петрович Кирпонос говорив командирові корпусу З.З.Рогозному: «Усвідомте самі і пояснюйте

військам, що з цих плацдармів ми будемо наносити контрудари. Тому, щоб там не було, Трипілля і Ржищів збережіть за собою…» [4, с.11].

Уже 30 липня німецька військова розвідка ввійшла в Обухів з боку Копачева. Тієї ж середи передові частини загарбників зайняли ще чотири села й три хутори.

31 липня німці були контратаковані на лінії Жуківці - Щербанівка – Долина, ворог відступив. Зав'язалася виснажлива тритижнева битва на Трипільському плацдармі. Три тижні жорстоких боїв – вдень і вночі.

1 серпня німецькі розвідзагони 132-ої моторизованої дивізії генерала Клейста з'явилися на околицях Трипілля. 1-2 серпня 1-ий батальйон капітана Домнікова 27-го стрілецького полку вступив у бій з передовими підрозділами німецьких розвідувальних загонів. В ніч на 2-ге серпня, після масової артилерійської та авіаційної підготовки, гітлерівці почали фронтальний наступ на село і заволоділи його околицями. 3-го серпня для підтримки 1-го батальйону був направлений 2-й, а 4-го серпня – 3-й батальйони. В районі лікарні села Трипілля тримав оборону 1-й батальйон капітана Домнікова. Атака ворога і цього разу була відбита.

Бійцями протагом 1 - 4-го серпня було взято в полон 12 фашистських солдат, захоплені трофеї: 27 гвинтівок, 5 ручних кулеметів, 6 автоматів, 47 гранат.

4-го серпня 27-й полк, підтримуваний артвогнем Дніпровської флотилії, захопив Жуківці, 300 ворожих солдат знайшли смерть на Трипільській землі. В бою було підбито сім німецьких танків. 8-го серпня в районі трипільської лікарні командир 1-го батальйону капітан Домніков підняв бійців у рукопашний бій. Після двогодинної сутички 44-й німецький розвіддивізіон був повністю розгромлений. Тільки солдат Ісаков знищив у цій сутичці 15 солдат ворога. 19-го серпня полк знову відновив контратакуючі дії по всій лінії оборони, у запеклих поєдинках було знищено півтисячі німців. Полк також поніс великі втрати [4, с.31].

Зразки мужності і винахідливості в боях з ворогом показали солдати Кицько і Батяєв, старший сержант Зубов, командир роти саперного взводу старшина Таран Григорій, кулеметник Лаврості Кордзадзе, сержант Джумаєв, молодший лейтенант Сидоров.

Про жорстокість тих боїв говорять рядки невідправленого листа, якого захисники Трипілля знайшли у вбитого німця: «Якщо існує пекло, то ми вже в ньому були…» Відчувалося, що німці виснажилися. Начальник генштабу сухопутних військ генерал Гальдер у своєму щоденнику записав у ті дні: «10 серпня 1941-го року. На стику між військами Клейста і Швендлера противник прорвався до Богуслава. Слід звернути увагу на його відчайдушну сміливість. Одна танкова, дві кавалерійські, три стрілецькі дивізії відомої 26-ї російської армії біля Трипілля перейшли в контрнаступ, одночасно значно посиливши опір військам 29-го і 55-го армійських корпусів, які увірвалися в Київський укріпрайон… У зв'язку з цим, командування групи армії «Південь» 10 серпня 1941 року віддало наказ про тимчасове припинення наступу на Київ і перехід до оборони 6-ї армії на лінії Трипілля, Київ і Коростнь…» [2, с.146].

Та сама 6-та армія, яка пізніше знайде свою загибель під Сталінградом, на Трипільському плацдармі змушена була перейти до оборони.

11-го серпня 1941 р. частини 27-го стрілецького полку після кровопролитних боїв зайняли північну околицю села Жуківці.

У другій декаді серпня німецькі війська розпочали новий наступ. 17-го серпня, в неділю, окупанти взяли Витачів.

І тільки наступного дня, в понеділок, 18 серпня, підтягнувши резерви, німці таки ввійшли до Козина і Халеп'я, оточивши останніх оборонців Трипільського плацдарму з флангів. Попереду – атакуючий ворог, за спиною – Дніпро. Пастка! Підкріплення немає, наказу про відхід на плавзасобах – теж.

До речі, саме 18 серпня німці вперше протягом місяця відійшли від звичаю: по понеділках активних бойових дій не вести. Відтак ні 28 липня, ні 4 серпня жодного населеного пункту в районі фашисти не взяли – зализували рани. А от 18, – не інакше, гаркнули з Берліну.

Але й після чисельної переваги німців біля Трипілля, наша армія ще шість діб героїчно тримала оборону.

23 серпня відбулася остання сутичка з ворогом в районі лікарні, після якої знекровлений батальйон Домнікова відійшов до правобережних круч. На Дівич-горі зайняв останню позицію взвод Нікуліна. Німецькі бронемашини підійшли з Кисилівки до Дівич-гори і в упор розстріляли взвод, в живих залишилося троє: сержант Джумаєв, рядові Юлдашев і Кулієв – сини далекої Сунжанії. Джумаєв поніс пораненого Юлдашева до Дніпра, Ахмет Кулієв залишився їх прикривати. Вистрілявши останню кулеметну стрічку, кинувся доганяти товаришів… Але спіткнувся і долілиць упав на трипільську землю…

З донесення начальника політуправління Південно-Західного фронту 28 серпня 1941 р.: «Конратакуючи противника в районі Трипілля, 27-й полк наніс йому відчутні удари: тільки за один день 23-го серпня німці втратили більше півтисячі солдат і офіцерів. Убито одного генерала, виведено з ладу шість протитанкових гармат, пять танків, десять кулеметів…» [1, с.186].

Останні бої за Трипілля були жорстокі та нерівні. Сили оборонців вичерпувались, воїни-захисники не могли дочекатися вечора – такі страшні були бої. Трипілля трималось до пізнього вечора, а в ніч, під покривом темряви, полк, повантажившись на пароми, за наказом командування переправився на лівий берег Дніпра. Зайти в село фашисти наважились тільки вранці.

Лише в неділю, 24 серпня, гітлерівці ціною важких втрат оволоділи останніми бастіонами опору Трипільського плацдарму (довжина – 6 км, ширина – 3 км): селами Трипілля, Українка, Плюти і Рудики [4, с.34].

24 серпня 1941 р., вранці в неділю, розлючені невдачами і втратами, німці вдерлися в село Трипілля, виміщаючи зло на мирному населенні. В село увійшли зі сторони Щербанівки. Вбивали, палили хати, грабували майно. Цього дня вони повністю спалили кутки Кисилівка, Косенки, Гамзівщина. Німецькі солдати закидали гранатами і розстрілювали з кулеметів погреби, в яких ховалися люди, вбивали чоловіків віком від 14 до 70 років. На кутку Гамзівщина (в Манкрутовій долині) того дня розстріляли 22 особи чоловічої статі.

Таким чином, більш, ніж 2-х місячна оборона Києва дала можливість Ставці Головнокомандуючого зібрати захисників Москви в єдиний міцний кулак, виграти час, передислокувати сибірські резерви і війська з фронтів і кордонів. Історичній битві під Москвою в грудні 1941 передувала історична оборона Києва в липні-серпні цього ж року. «План Барбароса» – блискавичної війни – в 1941р. на Півдні для Гітлера був зірваний під Києвом остаточно і безповоротно, завдяки мужності і героїзму захисників Трипільського оборонного працдарму [4, с.38].

Саме тут, на цій щедро политій потом і кров'ю трипільській землі, літом і восени 1941 р. було покладено початок ганебного кінця фашистського третього рейху.

Захисники Трипільського плацдарму залишилися вірні присязі. Вічна їм пам'ять!

У ході пошукової роботи було досліджено наступні історико-краєзнавчі об'єкти: «Місця де проходили оборонні бої на трипільському п'ятачку», «Братська могила загиблих воїнів», «Одинока могила невідомого воїна», «Меморіал Слави полеглим воїнам», «Пам'ятний знак на честь воїнів – визволителів 206 стрілецької дивізії 1-го Українського

фронту». В ході дослідження діти віднаходили початкові та сучасні назви в процесі перейменувань, а також назви, під якими об'єкти відомі у місцевого населення, вихованці пройшли місцями, де розташоівні пам'ятки, сфотографували їх, зробили заміри, дізнались про стан їх збереження. Зібрані експонати в ході дослідження передали в шкільний музей Бойової Слави села Трипілля. Слід зазначити, що місця, де проходили бої в 1941 році, потребують детального дослідження по виявленню останків загиблих воїнів. Це наш громадянський обов'язок увічнити пам'ять усіх полеглих, зберегти всі меморіали та воєнно-історичні реліквії.

Джерела та література

1. Буренко К.І. Трипілля в течії віків. – К.: Арес, 2012. 496 с.

2. Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині. – К. 1999

3. Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005, № 6.

4. Рева О.В. Краеведческое издание. Обуховщина и два фронта одной победы. Документальная дилогия. Обухов. 2010.

Вєдєнєєв Д.В.,
доктор історичних наук,
професор Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв, полковник запасу

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗГОРТАННЯ ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1941–ТРАВЕНЬ 1942 РР.)

Одним із провідних та результативних напрямів діяльності радянських спецслужб стала участь в організації партизансько-підпільного руху та його розвідувальне й контррозвідувальне забезпечення. Проте

доводиться визнати, що на першому етапі розгортання партизанського руху (1941– середина 1942 р.) мали місце серйозні прорахунки, що призвело до значних людських втрат та низької ефективності боротьби у тилу ворога. Для розуміння серйозних хиб у веденні партизанської боротьби в 1941–1942 рр. значних втрат партизан доцільно стисло торкнутися проблеми волюнтаристського згортання підготовки спеціально навчених кадрів «малої війни» у передвоєнний період. Ще з 1925 р. в СРСР почалася підготовка до партизанських дій на випадок окупації західних регіонів країни. В Україні кадрових організаторів і спеціалістів партизанської справи по лінії органів держбезпеки готували спецшколи у Харкові і Куп'янську, два навчальних пункти у Києві. Розгортається мережа спецшкіл, що готували командирів партизанських загонів, радистів, підривників (серед випускників – до десяти майбутніх командирів успішних партизанських загонів). П'ять спецшкіл Українського військового округу навчили 80 диверсійно-організаторських груп (600 професіоналів), здатних діяти в тилу супротивника.

Разом в Україні було підготовлено до 3 тис. спеціалістів партизанської війни. У західних регіонах осіли на проживання організатори підпільних груп, які опанували для прикриття цивільними ремеслами. Були створені передові зразки мінно-вибухової техніки. Коли в СРСР з середини 1930-х рр. запанувала доктрина «війни малою кров'ю на чужій території», систему підготовки кадрів, науково-технічну і навчально-методичну роботу згорнути, чимало фахівців із партизанства репресували, що мало тяжкі наслідки в перший період війни з відсічі гітлерівської агресії [1, с. 95-97; 2, с. 24-27]. У перші місяці війни у областях СРСР поспіхом сформували 4700 партизанських загонів і підпільних груп (понад 100 тис. учасників). Майже всі вони до кінця 1941 р. були ліквідовані противником, в той же час, в Україні не загинув жоден загін, очолюваний, «кадровими» спеціалістами з партизанської боротьби,

частина з яких мала ще й досвід спеціальної діяльності під час громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. [3, с.45-47; 4, с. 5-25].

У перші місяці бойових дій бракувало централізації у розгортанні партизансько-підпільного руху, адже такі формування паралельно створювали органи держбезпеки, військова розвідка, 8-і відділи армійських політичних органів, партійні та комсомольські органи. Особи, призначені керівниками та учасниками партизанських загонів, отримували вкрай недостатню підготовку (2-3 тижні, а нерідко і 3-5-денну). Водночас, давало негативні взнаки те, що учасники оперативних груп нерідко підбиралися без належної перевірки їх стійкості, придатності до суворих зафронтових умов, не отримували належної спецпідготовки, навичок конспірації, слабко проводилося і попереднє вивчення становища у місцях висадки зафронтових груп, контррозвідувально-поліцейський режим противника у місцевостях дій зафронтових груп, бракувало далекосяжних засобів зв'язку, спеціального обладнання й амуніції тощо. Спецслужбам Німеччини й Румунії вдалося створити агентурні позиції у радянському підпіллі, сталися і випадки добровільної зради або фізичного зламання захоплених ворогом учасників підпілля. Зокрема, зрада серед співробітників та агентів розвідувально-диверсійних резидентур в Києві, Одесі, Миколаєві призвела до розгрому нелегальних резидентур НКВС, загибелі їх керівників.

Серйозні втрати системі підпільної роботи на окупованій території завдала зрада низки керівних партійних та комсомольських працівників, які безпосередньо та у взаємодії із спецслужбою займалися організацією зафронтового опору. Імовірно, найбільший масив інформації видав противнику колишній помічник секретаря ЦК КП(б)У М.Бурмистенка (котрий відповідав від ЦК за організацією партизансько-підпільного руху і загинув в оточенні 20 вересня 1941 р.) – Іван Сірик [5]. 3 грудня 1941 р. останній добровільно пішов на агентурне співробітництво зі спецслужбами

Німеччини. Він видав все, йому було відомо про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, *систему організації підпілля й партизанського руху*, персональний склад та організацію низки обласних партійних підпільних організацій (за формування яких він безпосередньо відповідав), партизанських формувань, повідомив про ряд шкіл з підготовки розвідувально-диверсійних кадрів та їх курсантів, конспіративні квартири, паролі, документну техніку підпілля. Особисто закидувався до підпілля, удаючи з себе «представника підпільного партійного Центру», виявляв підпільників, чимало з яких буди захоплені та страчені.

Доводилося нашвидкуруч шукати організаційні форми партизанського руху. У липні-серпні 1941 р. НКВС УРСР сформував із оперативних працівників та воїнів Прикордонних військ НКВС два «партизанські» полки 5-батальйонного складу загальною чисельністю 2296 багнетів. Ці частини здійснювали рейди по тилах ворога, громили гарнізони, порушували комунікації. Однак під Олевським (Житомирська обл.) окупантам вдалося розбити 1-й партизанський полк НКВС, майже весь 2-й полк загинув в Йординських болотах. В результаті, попри певні втрати, завдані противнику та відтягнення на себе частини його військ, така форма оперативно-бойового застосування виявилася в цілому неефективною, полки зазнали значних втрат, і врешті-решт довелося переходити до розвідувально-диверсійних дій групами по 20-25 осіб [6, арк.134-135].

Керівництво спецслужби змушено було неодноразово констатувати незадовільну роботу своїх регіональних органів з розгортання партизанства. Так, наказ НКВС УРСР від 7 вересня 1941 р. № 00125 визнавав, що Управління НКВС у Полтавській області так і не веде належного виконання директиви щодо організації партизанського руху, за місяць не вивела жодного партизанського загну або диверсійної групи [7]. Наказ НКВС УРСР від 5 лютого 1942 р. № 0012 відзначав, що УНКВС у

Сталінській області залишило при відході військ 166 партизанські загони, значна частина яких розсіялася, відійшла разом з армією, лише 80 залишилося на окупованій території, о 46 з них відсутні відомості, зв'язок існує лише з 6 загонами [8, арк.1-9].

У цілому прорахунки в організації руху опору, ефективна система антипартизанських заходів, створена противником з активним залученням колоборантів та противників радянської влади, призвели до трагічного перебігу партизанського руху в 1941–1942 рр. Із залишених до літа 1942 р. в Україні 1565 партизанських загонів і груп (майже 35 тис. осіб), до 10 червня 1942 р. на зв’язку перебувало 110 загонів, із перекинутих в тил ворога у 1941 р. партизанських формувань вижило до 7% [9, арк.2; 10, с.47, 51].

Взаємодію з партизанами вельми ускладнювало незадовільне забезпечення засобами радіозв’язку. У перший рік війни в Україні лише до 1,5% партизанських формувань мали радіозв’язок з «Великою землею», контакти забезпечувалися кур’єрами-зв’язковими, що за умов відступу Червоної армії ставало неефективним, розвідувальні дані втрачали значення Зазначимо, що вже до травня 1942 р. вдалося отримати 100 портативних радіостанцій (ними було забезпечено партизанські формування з 10 тис. бійців), створити три потужні радіостанції для зв’язку з партизанами (дві – у Ворошиловграді (Луганську), та у Воронежі) [11, с.150].

Організацію та управління партизанським рухом на першому етапі війни здійснювали 4-ті відділи НКВС-УНКВС УРСР, котрі слугували провідним інструментом таємного протиборства з агресором (у квітні 1942 р. 4-й відділ НКВС УРСР був реорганізований у 4-е Управління). Станом на початок вересня 1941 р. 4-й відділ НКВС УРСР вивів до тилу противника 63 партизанські загони (4855 бійців), підготував до зафронтової роботи ще 80 загонів (2409 осіб), 434 загони (12561 осіб)

вважалися підготовленими для осідання у разі приходу окупантів. Крім того, підготовку пройшло 285 окремих партизанських та диверсійних груп з 1460 учасниками. До жовтня ж загалом вдалося вивести в тилу противника 122 партизанських загони (5809 бійців) [12, арк.38; 11, с.84].

Для організації зафронтової боротьби та взаємодії із спецслужбою оперативні групи з числа співробітників НКВС створили при штабах 6, 38, 40, 12, 18, 21 и 56-ї армій, які вели бойові дії в Україні. До середини січня 1942 р. українськими партизанами (на той час існували відомості про 163 загони, з 10 з них підтримувався зв'язок), за неповними даними НКВС УРСР, були ліквідовані генерал, 164 офіцери, 5348 солдатів противника, 135 чиновників окупаційної адміністрації, знищено 18 штабів, 14 залізничних ешелонів, 33 мости, 2 літаки, 24 танки, 272 автомашини, 2 склади боєприпасів, інша техніка та озброєння противника, захоплені трофеї [13, арк. 419–420].

Попри значні втрати та серйозні організаційні ускладнення, партизанський рух поступово перетворювався у помітний чинник протиборства з агресором. Підсумовуючи бойові здобутки створених спецслужбою партизанських формувань станом на 10 травня 1942 р. (до березня 1942 р. на обліку НКВС УРСР перебувало 696 партизанських загонів (25 тис. бійців), НКВС УРСР записав на бойовий рахунок знищеними народними месниками 2 генералів, 287 офіцерів та майже 15 тис. солдатів противника, 1448 шпигунів і зрадників. Ними ж було знищено 34 ешелони, 127 танків і бронемашини, 376 автомашин, 59 складів і баз, 154 мости, розгромлено 24 штаби тощо [14, с.393–394].

До 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-е Управління НКВС УРСР (розвідувально-диверсійна робота за лінією фронту), відколи постановою Державного комітету оборони при Ставці Верховного головнокомандувача створили Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді

Південно-західного напрямку – Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі із колишнім заступником народного комісара внутрішніх справ УРСР Тимофієм Строкачем. До липня 1942 р. НКВС УРСР передало у підпорядкування УШПР 1017 партизанських формувань з 25264 учасниками [9, арк.3]. Відповідно, 4-ті підрозділи органів НКВС–НКДБ переорієнтували на допомогу партизанам у розгортанні розвідувально-диверсійної роботи та налагодженні контррозвідувального захисту партизанських формувань.

Джерела та література

1. Старинов И.Г. Мины замедленного действия. М.: Вымпел, 1999. 228 с.
2. Попов А., Цветков А. Бог диверсии. Профессор российского спецназа Илья Старинов. М.: Молодая гвардия, 2004. 286 с.
3. Брайко П.С., Старинов И.Г. Партизанская война. М.: В/ч 33965. Ч. 1. 336 с.
4. Старинов И.Г. Подготовка партизанских кадров. Научно-практическое пособие. – М.: В/ч 33965. 224 с.
5. Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф.5, спр.52153; І.Сірик розстріляний 4 квітня 1946 р. згідно вироку Військового трибуналу військ НКВС Українського округу. У грудні 1998 р. у реабілітації йому відмовлено.
6. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83501. Ч.1.
7. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп.10. Спр. 49.
8. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр.52.
9. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 507.
10. Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 383 с.
11. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 1.
12. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83501. Ч.1.
13. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83505. Ч.2.

14. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. М.: РИО КГБ СССР, 1985. Т.III.

В'ялець А. В.,
заступник генерального директора
з наукової роботи
Національного історико-архітектурного музею
«Київська фортеця» (м. Київ)

«СТАЛІНСЬКІ» ТУНЕЛІ ПІД ДНІПРОМ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА, ЗВ'ЯЗОК З КІУР ТА ПЕРСПЕКТИВА МУЗЕЄФІКАЦІЇ

11 жовтня 2018 року виповнилось 80 років з початку одного з найзагадковіших будівництв довоєнного Києва. До сьогодні серед житлової забудови та заповідних земель збереглись фрагменти цього гігантського комплексу, що отримав в народі назву «Сталінське метро». Насправді – це окремі фрагменти комплексу під Дніпром руслових переходів, що мала назву Будівництво НКПС №1. Тож про передумови, історію будівництва, сучасний стан та перспективи музеєфікації і піде мова у цій статті.

Передумови будівництва

Досвід оборони фортець та ведення бойових дій на фронтах Першої світової війни показав, що ефективно оборонятись здатні лише фортеці, що мають зв'язок з тилом та вписані в суцільну оборонну лінію. Тобто питання безперебійного забезпечення оборони всім необхідним має чи не найголовніше значення [1].

Наприкінці 20-х років ХХ ст. Київ як стратегічно важливий центр в загальній системі оборони держави був прикритий окремим укріпленим районом, що отримав №1. Цей укріплений район півкільцем охопив Київ, спираючись флангами на р.Дніпро. Таке розташування виключало

можливість обійти УР з флангів, але робило його вкрай вразливим в разі знищення мостів саме через складність налагодження постачання через таку величезну перешкоду, як р. Дніпро.

Початок

Тож було прийняте рішення про будівництво тунелів під руслом річки Дніпро, які мали надійно забезпечити КІУР всім необхідним для ведення стійкої оборони в умовах, коли існуючі мости та переправи будуть знищені. За деякими відомостями, ця ідея належала безпосередньо Сталіну, на підставі чого РНК СРСР в березні 1938 року було прийняте відповідне рішення. Остаточно рішення про початок будівництва було закріплено в Постанові Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1938 року «Про будівництво №1» [2]. Саме цю дату і прийнято вважати початком будівництва. В постанові, зокрема, приймалось до виконання та керівництва в роботі Рішення РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 вересня 1938р.; вирішувались питання, пов'язані з земельними ділянками, які відводились під будівництво №1 та забезпеченням його робочою силою з різних областей України. Керівництво роботами було доручене досвідченим московським метробудівцям, яких відрядили до Києва. Головтунельметробуд НКПС СРСР направляє до Києва досвідченого інженера-будівельника Терпигорева Михайла Олександровича, який очолив «Будівництво №1». Разом з ним з Москви прибули і головні керівники робіт, у тому числі, заступник начальника будівництва Микола Олексійович Кузнецов (в майбутньому керівник ленінградського «Метробуду») та Михайло Семенович Коваленко. Споруджували об'єкт працівники київського тресту "Гідрошляхбуд" та вільнонаймані, які проходили ретельний відбір [3].

Про важливість будови свідчить і те, що особисто опікував будову перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов, який перед цим опікувався спорудженням метро в Москві.

Проектом передбачалося спорудження під Дніпром двох тунельних переходів: Північного (від залізничної станції Петрівка на південний захід від с.Троєщина — Вигурівщина) і Південного (від села Чапаєвка через Жуків острів та острів Водників на лівий берег через село Осокорки в бік села Бортничі). Від ст. Жуляни до с. Пирогів планувалося прокласти колію на відкритій місцевості, далі колія заходила в наземний тунель, який простягався до Жукового острова з ухилом під русло Дніпра в напрямку о.Водників. На лівому березі також передбачався поступовий вихід тунелю на поверхню, який закінчувався біля с.Бортничі. Далі колія проходила просто неба до станції Дарниця. В результаті навколо Києва утворювалось замкнене залізничне кільце, яке рівномірно забезпечувало увесь КІУР від лівого до правого флангів. Будівництво мало повністю завершитись до 1944 року. Проектна довжина на Південному переході, з урахуванням наземних ділянок, мала складати близько 6.5 кілометрів. На Північному переході значно менше, близько 2-2.5 км. Безпосередньо підрусловий перехід складався з наземної та підземної частини. Підземна частина споруджувалась методом шахтної проходки за допомогою опускних кесонів, в яких розміщувались прохідницькі щити. Наземна частина будувалась відкритим способом з влаштуванням навколо колії залізобетонного тунелю, який потім засипався ґрунтом і маскувався. Ці залізобетонні тунелі при довжині близько 800-1000м. мали циркульну кривизну, завдяки чому маскували місце і напрямок самого підруслового тунелю.

Складові частини

Головним елементом при будівництві підруслової частини був кесон, або точніше тунельно-кесонна секція (ТКС) — складна монолітна залізо-бетонна інженерна конструкція розміром основи 52×17м. В нижній частині розміщувалась камера-кесон (5×52×17) по периметру якої встановлювались металеві ножі, на них власне і спиралась вся ТКС. Над

кесоном знаходилась горизонтальна кесонна камера (внутрішній діаметр 8.2м., зовнішній 9м.), зачаток майбутнього залізничного тунелю, в яку під тиском подавали повітря, що забезпечувало тут роботу людей. Торці тунельної секції закладались цеглою, а внутрішній прості поділявся на три частини. Бокові служили для розміщення всередині прохідницького щита (з одного боку), та прийому щита з сусіднього титулу (з іншого боку). Винятком був Титул №4, в ТКС якого знаходились відразу два щита. Над середньою секцією споруджувався вертикальний шахтний ствол, який забезпечував зв'язок з поверхнею, слугував для технічних цілей та переміщення людей. Всередині ствола, по мірі опускання ТКС, за допомогою тюбінгів монтувалась металева шахта діаметром 6м., в якій розміщувались шлюзові камери, грузовий ліфт, драбина, труби для подачі повітря, води, пульпи, технічного масла та інші комунікації.

Далі в кесон під тиском 4-6 атм. подавалась вода, що вимивала ґрунт з під кесона, а ножі, встановлені по периметру камери, забезпечували рівномірне опускання всієї конструкції. Пульпу (суміш води та вимитого з під кесона ґрунту) спеціальні грунтососи відкачували назовні. Весь комплекс приходив в рух. По досягненні ТКС рівня грантових вод закривались шлюзові камери, а всередину робочих приміщень починали подавати повітря під тиском 2-3 атм. Цей надлишковий тиск дозволяв утримувати ґрунтові води в товщі породи, не даючи їм можливості потрапляти всередину, але він дуже впливав на умови праці та перебування робітників всередині. Вхід в ТКС, а більш того – вихід з нього потребував декомпресії, і тому здійснювався через шлюзові камери за спеціальними правилами щоб уникнути «кесонної хвороби». По мірі спуску ТКС, вертикальна шахта нарощувалась, а ґрунт з-під кесону укладався зверху на горизонтальну тунельну секцію. Так ТКС спускалась до проектної глибини, на відмітці 30-40м., після чого кесон в основі споруди бетонувався, шлюзові камери з шахти переносились в тунельну секцію за

прохідницьким щитом, тимчасові цегляні пробки перед щитом демонтувались, а до самого щита прикріплювались гідромонітори, землесоси, водо, маслопровідні, електричні та інші системи. Починалась горизонтальна прохідка. 36 домкратів, встановлених по периметру металевого щита зусиллям у 300 тон кожен, проштовхував щит вперед на 70 см., що дорівнювало ширині тюбінгу. Після цього монтувалось металеве кільце із тюбінгів. Впираючись вже в це кільце, домкрати проштовхували щит ще на 70см вперед. Робітники при цьому вибирали породу, що пологими лоткам потрапляла всередину. Змонтувати одне кільце за зміну для бригади з 10 чоловік вважалось рекордом. При цьому зміна тривала від 6 годин при тиску у 1атм., до 40 хвилин при 4 атм. Тому роботи велись безперервно, вдень і вночі.

Для забезпечення високих темпів спорудження цього гігантського будівництва весь комплекс був розбитий на окремі виробничо-будівельні ділянки – титули. Всього заклали 14 титулів. У роботах брало участь понад 12000 чол. На кожному титулі (штат біля 2000 робітників) після намиву та підготовки ділянки споруджувався цілий комплекс, що включав потужні компресорні, гідроакумуляторні, котельні, душкомбінати, ремонтні майстерні, електропідстанції, завод залізобетонних виробів, склади цементу, сипучих матеріалів. Влаштовувались системи зв’язку, каналізації, електро- і водопостачання. Будувались під’їзні шляхи для автомобільного чи залізничного транспорту. Для побутових потреб працювали їдальні, санітарні частини, гуртожитки, магазин, клуби [4, с.112]. Титули №3, 4, 5, встигли збудувати та опустити на проектну глибину. Титул №12 Північного переходу – збудували ТКС та повністю приготували її для спуску на проектну глибину.

Найбільші темпи будівництва тюбінгових тунелів зовнішнього діаметра 8,2 м велись на Південному переході на титулах від № 1 до № 6. Роботи провадили на обох берегах Дніпра, а також відкритим способом в

районі сіл Пирогів, Віта-Литовська (зараз с. Чапаєвка) на Жуковому острові, в селах Осокорки і Бортничі.

Проходка тунелю здійснювалася в таких напрямках:

— від титулу №3 до титулу №2 з виходом на поверхню (лівий берег, с.Осокорки);

— від титулу №4 (о.Водників) в двох напрямках: до титулів №3 (лівий берег) і №5 (о.Жуків);

— від титулу №5 до титулу №6 з виходом на поверхню (о. Жуків).

У лютому 1941 року на щиті №4, що рухався з о. Водників в напрямку Титула №3 на лівоу березі, сталася аварія. При виході щита під русло Дніпра в зону пливунів, стиснене повітря (2,8 атмосфери) вирвалося з тунелю на поверхню води, утворивши на схилі підводної частини острова вирву. Тунель заповнився водою і люди ледве встигли врятуватись. Начальника титулу звільнили, а в березні призначили нового керівника, інженера І.Ю.Баренбойма, який добре себе зарекомендував на посаді начальника Титулу №5. Він підібрав нову команду на титул. Начальником аварійного щита став випускник Київського інженерно-будівельного інституту С.А.Ямпольський. Ще в 1939 р., навчаючись у вузі, він працював на спорудженні кесона і тунельної секції титулу №3. Щит був відремонтований на початку липня 1941 року, але вже в кінці липня надійшла команда припинити всі роботи, а будівництво терміново законсервувати. Прохідницькі щити, покриті шаром технічного мастила, та тюбінги затопили, інше цінне обладнання, яке не можна було повантажити у вагони, засипали землею. 27 липня 1941 року з 1800 будівельників об'єкта №1 були сформовані три мостовідбудівні загони. Перший очолив начальник титулу №6 Москальов, другий — І.Ю.Баренбойм, третій — керівник будівництва М.О.Терпигор'єв [4, с.6].

Після війни

Після визволення Києва роботи на Будівництві №1 були поновлені. Так, вже 6 серпня 1944 року Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову № 6326 «Про відновлення будівництва Північного залізничного тунельного переходу під р.Дніпро у м.Києві (будівництво № 1 НКПС)». А у листопаді 1944 прийнята спільна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про забезпечення робіт на Будівництві №1 НКПС в м. Києві» за підписом М.С. Хрущова (Голова РНК УРСР на той момент) [5]. Знову розгорнулись роботи, які тривали близько 5 років. Тільки в кінці 1949 р. будівництво повністю зупинили як нерентабельне. В 50-х роках ще робились спроби відкачати воду з тунелю, при цьому підняли багато тюбінгів, труб, але з переходом Хрущова М.С. до Москви, і ці роботи згорнули. Добуті матеріали були використані на будівництві київського метрополітену, зокрема на станціях “Вокзальна” і “Політехнічний інститут” [4, с. 8].

Сучасний стан

На сьогодні зберігся і є найбільш відомим серед киян ТКС №12 в урочищі Наталка на Оболоні. На Південній ділянці найбільшою популярністю користується Титул 6. Це напівзатоплений через підйом рівня ґрунтових вод внаслідок будівництва Канівського водосховища, залізобетонний тунель довжиною близько 800м. Поряд збереглись залишки об’єктів інфраструктури. Титул №5 – зберігласьь компресорна, електропідстанція та горловина шахти, засипана майже до верху сміттям. Титул №4, напевне, має найбільший ступінь збереження. Тут збереглись компресорний цех, душкомбінат, електропідстанція, котельна, 2 гідроакумулятори, забетонована горловина шахти та окремі невеликі допоміжні споруди. Титул №3 знаходиться в зоні, щільно забудованій дачними ділянками, серед яких добре проглядається лише гідроакумулятор, який помилково вважають оголовком шахти. Решта споруд поки не знайдені. Титул №2 – сімдесяти метрова наземна ділянка

тунелю, щільно забудована з усіх боків. Також збереглись окремі об'єкти в різних частинах міста.

Перспективи музеєфікації

Титули 12 та 6 активно використовуються в туристичній діяльності вже зараз. Однак існує одна дуже велика проблема, без вирішення якої неможливо говорити про будь-яку перспективу використання цих об'єктів. Проблема в тому, що ЖОДЕН з об'єктів Будівництва №1 не перебуває на державному обліку як пам'ятка, а, відповідно, не існує і комплексу пам'яток «Будівництво №1», як того вимагає пам'яткоохоронне законодавство. Тобто в умовах тотальної забудови ті об'єкти, які ще збереглись, можуть зникнути, як це сталось в останні роки з душкомбінатом Титулу №5. Тому першочерговим завданням є обстеження існуючих об'єктів, складання на них облікової документації та подальша постановка на державний облік як пам'яток. Після цього можна буде ставити питання про розроблення єдиної концепції музеєфікації та використання пам'яток. Головне на сьогодні – зберегти їх.

Джерела та література

1. Д. М. Карбышев "От крепостей - к укреплённым районам", газета "Красный воин" № 122 от 30 мая 1937 г.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.16, с.16

3. В. Дзивалтовский, В. Павлик, А. Нелина, Е. Нелин «Туннели под Днепром: без грифа "Секретно", електронний ресурс, режим доступу http://razvedka-vmf.kiev.ua/articles/52-blank-53414916

4. Дніпровська ділянка Поясу бойової слави: Жуків острів. — К.: Пошуково- видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2004.

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.2, оп.7, с.1137, л. 20–22

Дзівлтовський В.І.,
методист Центру військово-патріотичного
та спортивного виховання молоді «Десантник» (м.Київ),
заслужений пошуковець України

ВІДЛУННЯ БОЇВ 1941 РОКУ
Меморіальні об'єкти Поясу бойової слави Києва на Святошинському напрямку колишнього Київського укріп району

Святошин розташований на кордоні двох географічних зон України – Полісся та Лісостепу. В прадавні часи тут буяли ліси, які оточували Київ з усіх сторін. Недарма центральним елементом на геральдичному щиті гербу Святошинського району зображена сосна. Це дерево символізує довголітню історію району та наявність у його флорі унікальних ділянок вікових сосен. Західний напрямок був завжди одним зі стратегічних в історії Києва. Старим Житомирським шляхом київський князь Ярослав Мудрий проводжав свою дочку Анну до Франції, яка стала дружиною короля Генріха I [4, с.5].

Над Святошинським лісом витає дух ратних подвигів захисників міста багатьох поколінь. Після укладання Вічного миру 1686 року між Польщею і Росією до останньої, крім Лівобережної України і Києва, відійшла також територія, обмежена річками Стугна та Ірпінь. Більш ніж 100 років вздовж цих річок були облаштовані форпости, на варті яких стояли російські солдати та українські козаки [8, с.204]. Визначальним для Святошина стало прокладання у середині XIX століття Брест-Литовського шосе, яке перебрало на себе функції Старого Житомирського шляху.

20-й кілометр Брест-Литовського шосе – найвіддаленіша західна територія Святошинського району, яка співпадає з межею Києва і проходить уздовж правого берега річки Ірпінь. Ще в період 1928– 1932 років на дальніх підступах до Києва було зведено 246 фортифікаційних споруд – ДОТів – основної складової частини Київського укріпрайону – КиУру, який 85-ти кілометровим півкільцем охоплював Київ зі сторони

правого берега Дніпра. Бойові об'єкти розподілялись на кулеметні, артилерійські, командно-спостережні, сховища для військ та так звані «міни», в яких підземні та надземні споруди, включаючи кулеметні гнізда, сполучувались між собою підземними бетонованими галереями. ДОТи обабіч Житомирського шосе входили до 3-го батальйонного району КиУру [7, с.26].

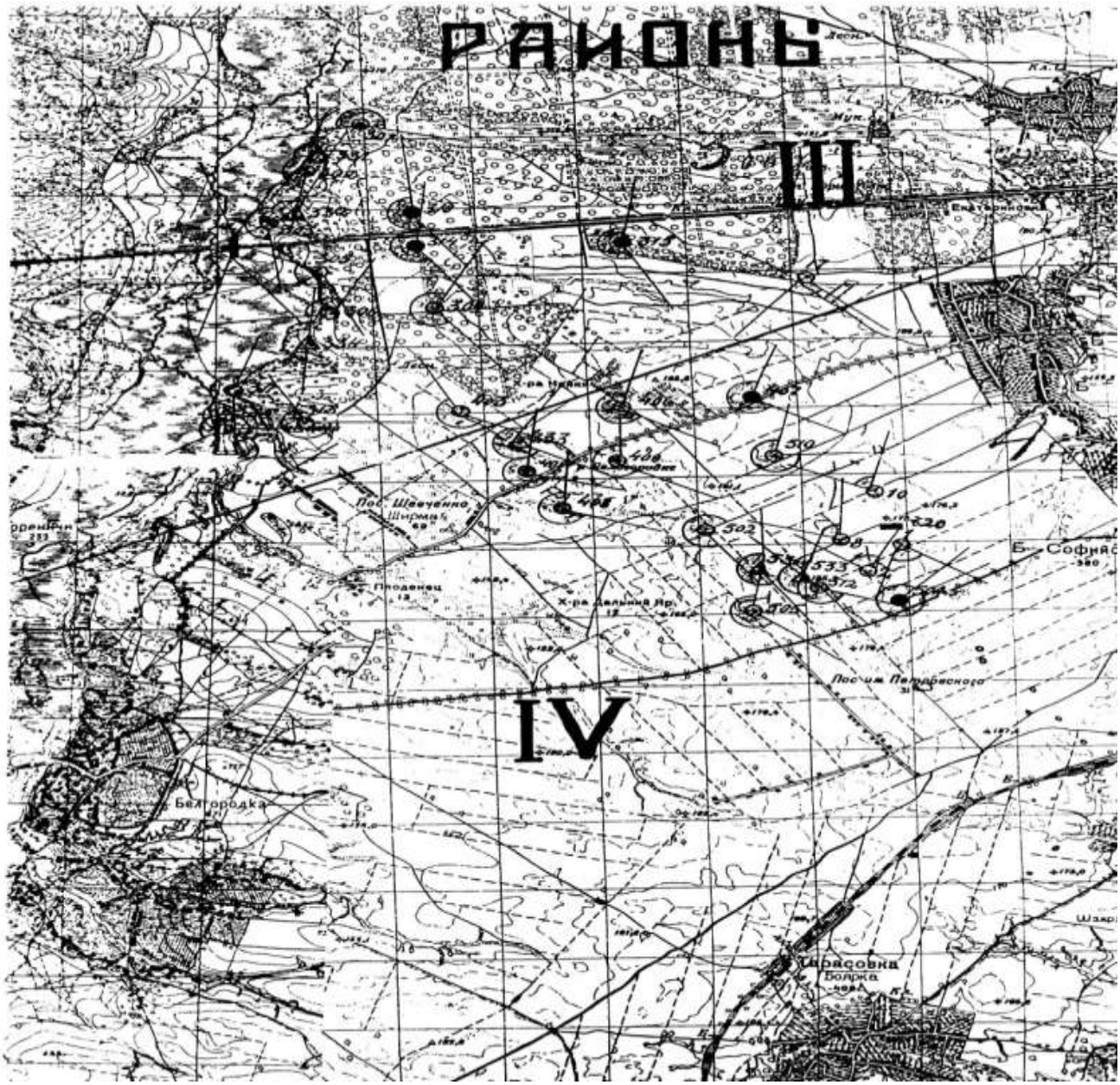

Карта 3-го та 4-го батальйонних районів станом на 1932 рік[9]

[2]

№№ п/п	Оборонні споруди (станом на 2018 рік)	Кількість
1.	КулеметніДОТи типу Б	8
2.	Кулеметний ДОТ типу М-1	4
3.	Кулеметний ДОТ типу МС	1
4.	Кулеметний ДОТ –сховище типу «міна»	1
5.	Кулеметнийкапонір типу Б	1
6.	Артилерійськийспостережнийпунк (АСП) типу Б	4
7.	Стаціонарні одногарматні артилереійські позиції – «Таути»	2

Цілих споруд – 7, Напівзруйнованих – 3 Зруйнованих – 11 [6 ,с.183].

Під час оборони міста укріпрайон привели в бойову готовність і його гарнізон дав достойну відсіч ворогу, який 11 липня1941 року прорвався Житомирським шосе до Ірпеня. На прилеглому до шосе правобережному узліссі ірпінської заплави та в її глибині і до сьогодні збереглася частина фортифікаційних споруд КиУру, які стали екскурсійними об'єктами. Це ДОТи, спостережні пункти, польові позиції, меморіальні таблички та знаки, споруджені пізніше. Нижче – розповідь про окремі з них.

Пам'ятник захисникам Києва

На виїзді з Києва, перед мостом через річку Ірпінь, праворуч Житомирського шосе на крутому пагорбі під древніми соснами в 1982 році керівництвом та громадськістю тоді ще Ленінградського (тепер

Святошинського) району встановлено сірий гранітний моноліт у вигляді вітрила.

На відполірованій поверхні викарбувана карта оборони міста в липні-серпні 1941 року з переліком бойових частин, які стояли під його стінами. Це місце знаходиться в центральній частині колишнього Київського укріпленого району, в так званому Батальйонному районі № 3, який прикривав від ворога важливий західний стратегічний напрямок.

База відпочинку «Антей»

У лісі, прилеглому до пам'ятника захисникам Києва, знаходиться декілька дитячих баз відпочинку радянських часів, Серед них – «Антей». Біля центрального входу – стела «Творці авіаційної техніки».

В центрі табору – пам'ятник провідному авіаконструктору – антонівцю О.Ю. Маноцкову

Неподалік – руїни командно- спостережного ДОТу № 412 з меморіальною табличкою

На могутній гілці однієї з вікових сосен високо над землею під час оборони міста знаходився дощатий настил з поручнями. До нього вели забиті в стовбур скоби – «костилі». Це був спостережний пункт (СП) командира 2-ї роти 193-го окремого кулеметного батальйону старшого лейтенанта М.М.Цимбала. Залишки СП збереглися до нашого часу.

На довоєнному архівному фото – М.М.Цимбал з дружиною Анною та її батьками [5, с.39]

База відпочинку «Космос»

“Космос” – місце багаторічної пошукової роботи молоді ВАТ «Меридіан» ім. С. П. Корольова на чолі з автором представленого краєзнавчого дослідження. Її результат – відкриття в таборі музею бойової слави та реконструкція ДОТу № 413 зі встановленням меморіальної таблички. Тип ДОТу – «Б», двоповерховий, мав на озброєнні три кулемети «Максим».

\

Ще одна реліквія бази відпочинку – **могила Невідомого солдата.**

Після тривалих пошуків відбулась зустріч заводчан в с. Біліївка Володарського району Київської області з О. Р. Макухою - кулеметником відновленого ДОТ у № 413 [1].

Меморіальний ДОТ № 409

ДОТ знаходиться на протилежній від пам’ятника захисникам Києва стороні шосе на узліссі. Його гарнізон на чолі з командиром 2-ї роти 193-го окремого кулеметного батальйону старшим лейтенантом М.М.Цимбалом підтримав своїм вогнем інші бойові підрозділи Київського укріпрайону, які 11 - 13липня 1941 року зупинили ворожі моторизовані частини на мосту через річку Ірпінь.

Дот був кулеметний, три амбразурний, типу “Б”, але від потужного вибуху від нього залишились тільки стіни та відкинута в сторону покрівля.

В 2005 році, напередодні 60-річчя Перемоги над нацистськими загарбниками, пошуковці Центру «Десантник» Святошинського району міста Києва виконали великий об’єм опоряджувальних робіт біля пам’ятника захисникам Києва та на підступах до ДОТу № 409, які завершились встановленням на ньому меморіальної таблички.

Через рік «десантники» виготовили і повторно закріпили нову меморіальну табличку на ДОТі № 413 (база відпочинку «Космос») взамін втраченої.

Меморіальний ДОТ № 417

ДОТ № 417 легко виявити на узліссі біля Житомирського шосе неподалік повороту на село Білогородку. Додатковий орієнтир – вказівник на краю шосе. Від вказівника до ДОТу прокладені бетонні плити. Повністю зберігся. Кулеметний, одноповерховий, триамбразурний, тип «М». ДОТ з прилеглою територією став чудовим музейним експонатом просто неба завдяки Державному комунальному підприємству житлового господарства та дитячому клубу „Морська піхота" під керівництвом І.П.Борисенка Старокиївського (тепер Шевченківського) району м. Києва. Ними здійснено комплекс ремонтно-оздоблювальних робіт, обладнано оглядовий майданчик, на ДОТі укріплено мармурову меморіальну дошку.

Зв’язок ДОТів з командним пунктом і між собою здійснювався за допомогою телефонних апаратів. Броньований кабель ліній зв’язку прокладався як під землею, так і по її поверхні.

Один з проміжних вузлів підземного зв’язку виявлено пошуковцями за 150 м. на схід від ДОТу № 417.

Відновлений пошуковцями фрагмент траншеї для військ польового заповнення розташований між ДОТом № 417 і Житомирським шосе. Польова позиція обладнана бліндажем, стрілецько-кулеметними гніздами та ходами сполучення.

Меморіальний ДОТ № 420

Впродовж 2016-2017 років краєзнавцями Центру військово-патріотичного та спортивного виховання молоді «Десантник» Святошинського району міста Києва та ініціативною групою мешканців житлового комплексу «Брест-Литовський» велись роботи з відновлення та музеєфікації пам'ятки історії, науки і техніки – довготривалої оборонної точки – ДОТу №420, яка знаходиться на західній околиці села Петропавлівська Борщагівка.

ДОТ №420 є кулеметною точкою типу МС (малої стійкості) 3-го батальйонного району, що прикривав важливий стратегічний західний напрямок – шосе Київ – Житомир. ДОТ розташовувався в глибині смуги оборони і призначався для ведення флангового вогню.

Споруда одноповерхова, має один бойовий каземат з прибудованою критою галереєю та лазом до амбразури; закривалася дерев'яними дверима, оббитими покрівельним залізом. Амбразура оснащувалась бронезатулкою, підвішеною на двох петлях. Товщина стін – 90 см, перекриття – 60 см, гарнізон – 4 бійці.

У казематі встановлювався станковий кулемет «Максим» взірця 1910 року на дерев'яному лафеті. Праворуч кріпилась металева коробка з матерчатою стрічкою на 250 набоїв калібру 7,62 мм. Бойова скорострільність – 250-300 пострілів за хвилину.

Оснащений системою водяного охолодження, «Максим» відрізнявся надійністю конструкції, ефективністю стрільби та простотою в обслуговуванні. Ці якості забезпечили йому широке застосування в усіх кулеметних вогневих точках Київського укріп району. ДОТ №420 – серед небагатьох вцілілих споруд такого типу.

ДОТ всередині був очищений від сміття, іржі, кіптяви та пофарбований. Відновлено перекриття бетонованої галереї, яка слугувала виходом.

Не один день розкопуваласть та укріплювалась колодами траншея, яка в часи оборони Києва з'єднувала ДОТ з ходами сполучення сусідніх піхотних підрозділів.

Оскільки пам'ятка згідно Наказу Міністерства культури та туризму України №58-0-16-10 від 3 лютого 2010 року віднесена до Києво-Святошинського рйону і отримала охоронний №2600132-40, то навколо неї було створено передбачену цим документом охоронну територію.

Біля ДОТу встановлено флагшток для підняття Державного прапору України та кольоровий щит з історичною довідкою про об'єкт.

Комплекс реставраційних робіт звершився урочистим відкриттям фортифікаційної споруди 8 травня 2016 року.

[3,с.12]

Відновлений ДОТ напередодні відкриття

У 2017 році в бойовому казематі ДОТу Центром «Десантник» та громадськими активістами вже згаданого ЖК влаштовано виставку

артефактів, виявлених київськими пошуковцями під час археологічних розкопок на місцях боїв за Київ в 1941-1943 роках.

Експозицію відкриває карта-схема Святошинської дільниці колишнього КиУру з нанесеними на неї всіма ДОТами включно з 420-м. На стелажах – фрагменти озброєння гарнізонів ДОТів, гільзи від снарядів та патронів різних калібрів, корпуси мінометних мін, шанцевий інструмент, залишки особистих речей бійців – захисників та визволителів міста. Відгуком на реаліїсьогодення є створення в ДОТі меморіального куточка, присвяченого мешканцям села Петропавлівська Борщагівка – учасникам боїв на Сході України. Завдяки телебаченню, публікаціям в пресі та інтернету ця оборонна споруда стала широко відомою. Сюди приходять родини місцевих мешканців, екскурсійні групи з Києва та Київської області, окремі відвідувачі.

Розміщення експозиції в бойовому казематі ДОТу

Фрагменти експозиції

Юний пошуковець Ярослав Брагіда
з волонтером Романом Федчуком

Існуючі на західній дільниці колишнього Київського укріпрайону фортифікаційні споруди мають глибокий позитивний виховний потенціал для молодого покоління українських громадян.

Водночас – це цікаві екскурсійні об'єкти, які дають уявлення про передові досягнення військової інженерії 30-х років минулого століття. Але багато з них перебувають в занедбаному стані. І тільки завдяки волонтерам окремі споруди підтримуються в належному стані.

Зрушення в цій справі можливі лише в співпраці державних органів, музеїв, науковців, навчальних закладів та громадських об єднань при наявності відповідної Програми дій.

Джерела та література

1.Архів В.І.Дзівалтовського

2.Архів МАДФ «Цитадель»

3.Бойові реліквії розповідають. Київ: Книга Пам'яті України, 2004. 12с.

4.Вакулишин С.М. Святошинський район столиці. Київ: Гамма-принт, 2004. 5с.

5.Вартові героїзму і звитяги. Київ: Книга Пам'яті України, 2001. 39с.
6.Кайнаран А.В. та колектив авторів. Київський укріплений район. Житомир: Волинь, 2011. 183с.
7.Павлік В.С. Київський укріп район. Київ, 2005. 26с.
8.Праці Центру пам'ятникознавства. Випуск 11. Київ, 2007. 204с.
9.РГВА, ф.25880, оп.4, д.62.

Карпов В.В.,
доктор історичних наук, завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
ORCID 0000-0002-3446-9187

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ КУЛЬТУРИ

В історичному контексті військова діяльність на теренах України вирізняється постійною активністю. Це свого роду досі діючий вулкан, який періодично викидає спалах різноманітних інтересів, досягнення яких можливе у результаті військових дій. Київська фортеця, фортеця у Судаку та Керчі, Дубенський форт, Севастопольська фортеця, фортеця Межибіж, Хотинська та Аккерман відображають досягнення воєнної науки та її бачення на способи ведення війни у різні історичні періоди. У ХХ столітті – це Перша та Друга світові війни, Визвольні змагання 1918-1921 років, боротьба Української Повстанської Армії 1942-1956 років, а також період Холодної війни. Кожен з цих періодів залишив на українській землі свій слід, який відображений у різноманітних пам'ятках військової діяльності.

Музеєфікація військово-історичної спадщини тісно пов'язана із історією. У залежності від інтересу та важливості цієї історії для

суспільства перебуває рівень популярності самої військової пам’ятки, а, отже, і рівень її охорони, збереження та реставрації. Музеєфікація військових об’єктів є вагомим способом збереження історії. У цьому контексті особлива місія покладається на музеї. І хоча законодавчо визначено, що головним завданням музеїв є збирання, зберігання та пропагування історичної спадщини, все ж, музеї також виконують важливу соціальну функцію збереження пам'яток та за їх посередництва і історії.

Процес скорочення чисельності української армії викликав необхідність збереження історично значущих військових об'єктів та їх музеєфікації. Це відноситься до створених у 2001 р. Музею Ракетних військ стратегічного призначення та у 2002 р. Військово-морського музейного комплексу "Балаклава".

Військово-морський музейний комплекс «Балаклава» розміщено в приміщеннях підземного протиатомного укриття І категорії, розташованого в скельному масиві гори Таврос на західному березі Балаклавської бухти. Підземний протиатомний комплекс – це унікальний пам'ятник військової історії, техніки і будівництва. Фактично – це ціле підземне місто, площа якого може складати до 20 тисяч кв.м. Тут колись розміщувалися виробничі цехи , водний канал і сухий док заводу з ремонту підводних човнів, приміщення ядерного арсеналу Чорноморського флоту СРСР, спеціальний цех з перевірки на функціональність торпед, підземні резервуари для зберігання дизельного палива, енергетична установка та запасний командний пункт 14-ї дивізії підводних човнів. Він є свідченням про складний період в історії людства – «холодну війну» і вражає розмахом та потужністю задуму, конструкторським талантом, темпами будівництва і навіть певним інженерним естетизмом.

Музей Ракетних військ стратегічного призначення – один з унікальних військових музеїв України. Для його створення використана бойова позиція ракетного полку 46-ї ракетної дивізії Ракетних військ

стратегічного призначення. Музей являє собою територію бойової стартової позиції із збереженими у первісному вигляді інженерними спорудами – шахтно-пусковою установкою, командним пунктом запуску ракети шахтного базування, наземним обладнанням (холодильний центр, енергоблок, чергове приміщення з автоматизованими системами охорони) і різноманітними допоміжними механізмами ракетного комплексу "ОС " (одиночний старт).

При вирішенні питання музеєфікації цього об'єкта ставилось за мету максимально зберегти ідентичність бойової позиції, яка і є, власне, музеєм, а також створити умови для належного зберігання та експонування спеціальної техніки ракетних військ і ракет, що розміщені відкрито на території.

Історія героїчної оборони Києва у 1941 році, як виявилося, не представлена у культурному просторі столиці. Наявність споруд Київського укріпленого району відкриває шлях до вирішення проблеми їх музеєфікації та відтворення музейними засобами початкового періоду війни, оборони Києва, а також виконання пам'яткоохоронних функцій.

Джерела та література

1. Карпов В. Музеєфікація культурної спадщини та пам’ятних місць Тараса Григоровича Шевченка. // Всеукраїнська науково-практична конференція «Феномен Тараса Шевченка: лінгвістичний, історичний і мистецтвознавчий аспекти». Збірник матеріалів. Київ. НАКККіМ, 2014. С. 81.

2. Карпов В.В. Досвід актуалізації військово-історичної спадщини в пам’яткоохоронній та музейній діяльності // Музейна справа та освіта в Україні: матеріали науково-практичної конференції в Національній

академії керівних кадрів культури і мистецтва 13 – 14 листопада 2014 року. Київ. НАКККіМ, 2014. С. 65-69.

3. Карпов В. Проблемы музеефикации военных объектов, имеющих историческое значение // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 9-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (30-31 трав. 2013 р., м.Севастополь): відп. ред. Л.О.Гріффен: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Нац. військ.-істор. муз. України; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю; Акад. інж. наук України Київ. 2013. С.103-105.

4. Карпов В.В. Ретроспективний погляд на формування Музею Збройних сил України (1995 – 1996 рр.) // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції / під заг. ред.. В.Чернеця. Київ. Міленіум, 2018. С.111-122.

5. Карпов В. Балаклава: від цілком таємного об’єкта до військово-морського музейного комплексу // Воєнна історія. 2009, № 2 (44). С. 126-131.

Константинов В. В.,
голова Ради громадської організації
«Центр патріотичного виховання
дітей та молоді «Юний прикордонник» (м. Київ),
член Міжнародної ради музеїв ІСОМ

ПОЛІТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ ОБОРОНИ КИЄВА 1941 РОКУ

Висловлюю свою повагу Вам, як колегам, учасникам цього знакового зібрання. Тема є важливою сьогодні не лише тому, що минуло 77 років від початку оборони Києва, але й у більш широкому плані. Адже історичний діалог про минуле та про культуру за умов глобалізації, цивілізаційних змін, викликів, проблем та конфліктів, є необхідним як у національному, так і міжнародному сенсі.

Я представляю дитячу громадську організацію «Центр патріотичного виховання дітей та молоді "Юний прикордонник"», яка здійснює свою діяльність уже дев’ятий рік. Особисто я з 2014 року є членом Міжнародної ради музеїв ICOM.

Нашим Центром проводиться робота з учнівською молоддю у напрямку військово-патріотичного виховання. Ми брали участь у діяльності Робочої групи з питань патріотичного виховання молоді при Апараті РНБО України. У листопаді 2016 року наша організація виступила співзасновником військово-патріотичної гри "Джура-Прикордонник", назва якої увійшла до Положення *про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру "Сокіл" ("Джура")*. Дане положення затверджено Кабінетом Міністрів України від 17 жовтня 2018 р. № 845 (до цієї постанови ми ще будемо повертатися).

У роботі організації багато уваги приділяється питанням Другої світової війни. Зокрема, ми беремо участь у пошуку, урочистому перепохованні та упорядкуванні військових братських могил та меморіалів військовослужбовців, які загинули на території України у Київській, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській та Черкаській областях.

У серпні-вересні цього року для юнаків та юначок Київщини на Трахтемирівському півострові нашою організацією разом із Українським дитячо-юнацьким товариством "Січ" (керівник Скребцов Б.І.) проводився освітньо-виховний дванадцятиденний захід за проектом «Великий кордон. На стику цивілізацій». Цей проект підтримано на конкурсі, оголошеному Управлінням молодіжної політики та національно-патріотичного виховання Київської обласної державної адміністрації (начальник Попатенко М.М.). Під час проведення заходу у вересні цього року, разом із ліцеїстами Київського військового ліцею ім. Івана Богуна, впорядковано

братську могилу та вшановано пам’ять загиблих воїнів під час Букринської операції, 75-у річницю від початку якої ми відзначали.

6 червня 2018 року за нашої координації відбулася передача до Республіки Білорусь праху прикордонника, молодшого сержанта Морозова Тимофія Андрійовича (1919 р.н.), який загинув у серпні 1941 року в урочищі Зелена брама. Його останки було знайдено під час науково-пошукової експедиції у 2015 році. Урочиста церемонія передачі відбулася на пункті пропуску "Нові Яриловичі" – "Нова Гута" за участі органів державної влади, керівного складу прикордонних відомств, громадських і благодійних організацій України та Республіки Білорусь, а також представників Товариств Червоного Хреста.

Метою нашої науково-практичної конференції є проведення дослідження історії початкового періоду Другої світової війни і оборони столиці України міста Києва у контексті збереження культурної спадщини та музеєфікації історії цих подій, приведення об’єктів культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування [9, с. 30].

Отже, складовими визначеної мети є наукова частина, тобто дослідження історії і практична частина – збереження культурної спадщини та музеєфікації історії Другої світової війни. Не буду торкатися наукової частини, оскільки це компетенція науковців. Зупинюся на тих аспектах, які більше стосуються діяльності нашої організації, і де ми можемо внести конкретні практичні пропозиції.

Я бачу два таких аспекти - політичний і організаційний, тобто практичний. На наш погляд, потрібно мати на увазі відповідність як нашої діяльності взагалі, так і наслідків роботи конференції політиці нашої держави у зазначеній галузі. Хочу привернути увагу шановних учасників до двох документів, які визначають таку політику і безпосередньо торкаються питання нашої конференції.

Це Указ Президента України від 13 жовтня 2015 року №580 *"Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки"*, а також Постанова КМУ № 845 про яку я говорив раніше.

У Стратегії, затвердженій Указом, визначено, що національно-патріотичне виховання має набути характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, навчальних закладів, інститутів громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй державі. Безумовно, зазначені завдання стосуються як музейної справи в цілому, так і напрямів щодо тематики Другої світової війни.

У Стратегії викладено алгоритм формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді. Він повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, тощо.

Для нашої тематики надзвичайно важливим є положення Стратегії про те, що у національно-патріотичному вихованні дітей та молоді важливо використати і виховний потенціал, пов'язаний із героїзмом українців, які боролися в арміях держав — учасників Антигітлерівської коаліції та в рухах опору нацистській Німеччині та її союзникам під час Другої світової війни 1939 — 1945 років.

Аналогічні положення відтворено і у постанові КМУ № 845, на яку я посилався раніше.

Ці два документи дають нам добре структуровану загальнодержавну систему національно-патріотичного виховання громадян України.

Отже, перед нами стоїть завдання включити військово-музейну тематику, у тому числі тематику оборони Києва в загальнодержавну

систему патріотичного виховання і таким чином приєднатися до цього процесу у практичній площині.

Звісно, що для цього необхідно долучити сюди додаткові нормативні і організаційні документи, а також поширити дію даної Стратегії та Постанови КМУ на військово-музейну справу. Хочу ще раз підкреслити, що Указ і Постанова дають нам нові концептуальні підходи до питання історії і музеєфікації початкового періоду війни, у тому числі оборони Києва. Як бачимо, зазначені нормативні акти спрямовані, у першу чергу, на формування саме українського патріотичного світогляду, у тому числі і в питаннях оборони Києва. Відповідно до цих документів ми повинні формувати окремий масив як в історії, так і в музейній справі вирішальної ролі України і українців у досягненні перемоги у Другій світовій війні.

Саме вирішальної ролі України, тому що оборона Києва і взагалі ведення стратегічних операцій на території України мали вирішальне значення для зриву сумнозвісної директиви "Барбароса". Втративши біля 100 тис. солдат і офіцерів, німецька армія призупинила подальший наступ.

Тому, коли ми говоримо про оборону Києва, нам необхідно відійти від того шаблону, на який переважно спиралися до цього часу, тобто на офіційну радянську концепцію Київської оборонної операції. У цій концепції взагалі роль України, українського народу як суб'єкта війни практично не висвітлена і до цього часу залишається у тіні.

Отже, необхідно віднайти такі історичні матеріали і музеєфікувати їх, які би показали вирішальну роль саме України на початковому періоді війни та під час оборони Києва. Для цього існує багато прикладів. Я візьму лише декілька із них. Зокрема, це дані із автореферату дисертації на здобуття кандидата історичних наук Герасименко Людмили Сергіївни "Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.)", науковим керівником цієї дисертації був доктор історичних наук, професор Король Віктор Юхимович.

Тут наводяться приклади безстрашності і стійкості працівників заводів "Арсенал", "Транссигнал", Київського вагоноремонтного заводу, 8-ї взуттєвої фабрики, роти ополченців кондитерської фабрики ім. К. Маркса під командуванням директора фабрики М. Слободського, яка обороняла місто у районі Голосіївського лісу, а також працівників інших підприємств.

Як зазначено у згаданій дисертації попри недоліки і відсутність військового і бойового досвіду, ополченці надали суттєву допомогу регулярним військам на найвідповідальніших ділянках оборони, ціною власного життя захищаючи місто. Їх бойова непідготовленість компенсувалась їхньою готовністю віддати власне життя [2, с. 12,16].

Наведу ще декілька прикладів із енциклопедичного довідника "Київ": це створення добровольчих винищувальних батальйонів зі складу мешканців міста, молоді допризовного віку, викладачів та студентів таких вишів, як Київський політехнічний інститут, Київський університет ім.Т. Г. Шевченка, Київський сільськогосподарський інститут та інших навчальних закладів [10, с. 44, 129, 241, 264, 311, 422, 494, 569].

У своїх спогадах про оборону Києва згадує також ветеран Другої світової війни, кавалер чотирьох медалей "За отвагу", кулеметник 222-го окремого кулеметного батальйону Левченко Олексій Якович, якому на той час було усього 16 років. Інтерв’ю у ветерана ми брали разом із директором Центрального музею Держприкордонслужби України, кандидатом історичних наук, полковником запасу Філем Олександром Максимовичем. Він є автором понад 250 інтерв’ю з ветеранами Другої світової війни та однин із авторів ідеї встановлення дня професійного свята прикордонників України 28 липня, на день рівноапостольного князя Київського Володимира Святославовича [4, с. 85].

Отже Олексій Якович згадував такий цікавий випадок, цитую мовою оригіналу:

- Определили меня в 222-й Отдельный пулемётный батальйон противовоздушной обороны. А занимались мы патрулированием улиц. Однажды рано утром проходим мы возле завода «Арсенал» и вдруг слышим по радио: "Увага, увага, говорить місто Київ! Ловіть німецьких шпигунів, вони у формі радянських міліціонерів!". Оказывается, когда война началась, поступил приказ, который обязывал милиционеров переодеть в гражданку. А диверсанты об этом, конечно же, не знали, поэтому и попадались, как говорится, на горячем [11, с. 109].

За проявлену стійкість під час оборони Києва добровольчим винищувальним батальйонам та загонам народного ополчення після перемоги у Другій світовій війні на фасадах будинків, де існували їх штаби, встановлено пам'ятні дошки, загиблим захисникам встановлено пам'ятники та упорядковано їх братські могили, названа на їх честь вулиця Народного Ополчення у Солом'янському районі міста.

Питання музеєфікації вирішальної ролі України у Другій світовій війні має особливо важливе значення саме сьогодні, коли з боку Росії здійснюється не тільки збройна, а й гуманітарна агресія. Прикладом такої агресії є відоме висловлювання Путіна у 2010 році, що перемога у Другій світовій війні могла бути одержана і без участі України. Цей вислів вже тоді було свідомо використано проти громадян України як зброю інформаційно-психологічної (гібридної) війни [3, с. 387].

Тому завдання нашої історичної науки і музейної справи на сьогодні полягає у тому, щоби переконати як громадян України, так і світову громадськість, що перемога у Другій світовій війні без України була би неможливою.

Вбачається, що і тематична спрямованість нашої конференції має відповідати положенням зазначених вище Указу Президента України та Постанові Кабінету Міністрів України.

Тепер щодо організаційного напряму нашого питання. У нас є декілька музеїв загальнодержавного, обласного та міського масштабу, які частково висвітлюють історію оборони Києва. І тут є певна проблема. Мешканці Києва та деяких міст України, а також окремі туристичні групи можуть відвідувати такі музейні експозиції. У той же час, основна маса населення держави, особливо у сільській місцевості, залишається поза межами такої можливості і випадає із пропагандистського впливу.

Разом з тим, проблематика оборони Києва має загальнонаціональне значення для відтворення ролі України у Другій світовій війні. Отже, пропаганда цього питання повинна проводитися не тільки в столиці, а доходити до кожного району, до кожного села, до кожного навчального закладу, до кожного громадянина, у тому числі і засобами музеєфікації. Потрібно створити загальнодержавну систему відтворення історичного надбання України часів Другої світової війни засобами музеєфікації.

Для цього, на мій погляд, є необхідна нормативно-правова, організаційна і матеріальна база. Потрібно доопрацювати деякі нормативні документи, внести певні корективи в організацію роботи і долучити до практичної діяльності щодо музеєфікації Координаційні ради з питань національно-патріотичного виховання при місцевих державних адміністраціях. Що я маю на увазі конкретно?

Постановою КМУ № 845 про гру "Сокіл" ("Джура") передбачена загально-державна структура цієї гри, яка включає напрями і підрозділи. До основних напрямів належать: "Джура-Прикордонник", "Джура-Десантник", "Джура-Гвардієць", "Джура-Оборонець" та "Джура-Поліцейський". У кожного з них є належна система музейної діяльності, передбачена відповідними наказами Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації ДПСУ та інших військових формувань. Але ця система не працює, тому що немає узгодженості між відповідними нормативними документами.

Крім того, організаційними підрозділами гри "Сокіл" ("Джура") є: рої, чоти, застави, дружини, курені, Головний штаб, Український державний центр туризму.

Базою організаційної структури є дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні навчальні заклади, професійно-технічні навчальні заклади, молодіжні центри та громадські організації.

Загальна координація цієї гри покладена на Міністерство освіти і науки України, виконавцями визначені інші центральні органи виконавчої влади: працівники місцевих держадміністрацій, органів місцевого самоврядування, яким надано повноваження у сфері освіти, фізичної культури та спорту, центрів туризму та краєзнавства, а також працівники систем Міноборони, Мінкультури, Мінсоцполітики, Національної поліції, Національної гвардії, Адміністрації Держприкордонслужби, ДСНС.

Одночасно постановою КМУ від 07.12.2016 року № 999 затверджено *"Типове положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації"*, у пункті 4 частини 3 цього Положення визначено, що: *"Основними завданнями координаційної ради є підготовка пропозицій щодо розвитку військово-патріотичної і військово-спортивної підготовки молоді та всебічного сприяння місцевою держадміністрацією проведенню Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри "Сокіл" ("Джура")".*

Таким чином, ми маємо розгалужену структуру, головною метою якої є національно-патріотичне виховання із акцентом на військову складову. Є структура, виконавці, є фінансування. На виконання цього завдання спрямовано зусилля практично всієї держави і громадськості. Але як у цій постанові, так і у процесі її виконання немає жодного слова про питання музеєфікації. Уся організація, яку я назвав – це якраз та сила, яка має цим займатись із самого низу і залишати певні матеріальні наслідки своєї роботи у вигляді музеїв, кімнат бойової слави, народознавчих музеїв-

світлиць, патріотичних клубів тощо. З іншого боку, ми маємо наказ Міністерства освіти і науки України від 22.10.2014 року № 1195 *"Про затвердження положень про музеї при дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах"*, що підпорядковані МОН.

Зазначені положення визначають основні напрями діяльності музеїв при навчальних закладах. При цьому загальний наголос робиться на краєзнавчий аспект та історичний напрямок. У той же час, у цьому положенні відсутні норми, що стосуються національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання. Отже, у цьому Наказі ми маємо досить вагому прогалину, яка, на наш погляд, має бути заповнена відповідними матеріалами стосовно визвольних змагань українського народу, Другої світової війни, оборони Києва, визволення України від німецьких загарбників, відбиття російської агресії у наші часи.

Як бачимо, у Постанові про проведення гри "Сокіл" ("Джура") військово-патріотична тематика займає пануюче становище, але не містить положень про закріплення певних історико-патріотичних надбань методами музеєфікації, крім відвідування музеїв учасниками гри.

І навпаки, у наказі МОН № 1195 сповна міститься структура музейної роботи, проте відсутня військово-патріотична і національно-патріотична тематика.

Тому, на наш погляд необхідно тематично об’єднати ці два документи і внести до постанови КМУ № 845 відповідні доповнення щодо музеєфікації та відповідних пошукових робіт у контексті всеукраїнської гри "Сокіл" ("Джура").

У свою чергу, до наказу МОН № 1195 необхідно внести доповнення про військово-патріотичну та національно-патріотичну складову у діяльності шкільних музеїв, а також про долучення до пошукових робіт та музейної справи структур і учасників всеукраїнської гри "Сокіл" ("Джура").

Як приклад – діяльність у цьому напрямку учнів першого, створеного в Україні, прикордонного класу Підвисоцької ЗОШ І-ІІІ ступенів ім. Т. Г.Шевченка, Новоархангельського району Кіровоградської області (директор Гаврилюк С.П., вчитель предмету "Захист Вітчизни", прикордонник запасу Соловей С.Г.). Учні цього класу були неодноразовими переможцями районних та обласних змагань гри "Сокіл" ("Джура") і неодноразовими учасниками змагань за окремим її напрямком "Джура-Прикордонник".

Також колектив школи разом із пошуковим загоном "Зелена брама" (керівник Фартушний А.І.) та нашою організацією бере участь у пошуку, перепохованні та вшануванні пам’яті воїнів, які загинули у липні-вересні 1941 року в урочищі Зелена брама. Результати цієї діяльності відображені як у шкільному музеї, так і у народному музеї історії села Підвисоке, а також у Центральному музеї Державної прикордонної служби України.

До речі, методологічні основи у цьому напрямі досить детально викладено у виступі професора Вербицької П.В., на конференції у Львові в листопаді 2014 року на тему: "Від війни до миру. Місія культурної спадщини" [1, с. 100].

Отже, у навчальних закладах спільні зусилля як музейної справи, так і гри "Сокіл" ("Джура"), будуть зведені для досягнення єдиної мети, визначеної Стратегією національно-патріотичного виховання.

Що стосується функціонального наповнення цієї роботи, то його можна запозичити із наказу Міністерства оборони України № 343 від 17.07.2018 "Про затвердження Положення про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України" і встановленим порядком імплементувати до вищезгаданої нормативної бази.

Для цього доцільно створити Робочу групу з питань музеєфікації історії оборони Києва, куди включити представників відповідних державних органів та зацікавлених громадських організацій.

Пропонується внести до резолюції нашої конференції наступне: звернутися до голови Київської облдержадміністрації пана Терещука О. Д. з пропозицією щодо створення при облдержадміністрації Робочої групи з питань музеєфікації історії оборони Києва.

Можна очікувати, що така Робоча група зможе напрацювати пропозиції про зміни і доповнення до постанови КМУ № 845 і до наказу МОН № 1195.

Як приклад роботи такої групи, можна ще раз згадати Робочу групу з питань патріотичного виховання молоді при Апараті РНБО України. Одним із її основних завдань було визначено розробку проекту Концепції патріотичного виховання громадян України [6, с. 170], матеріали якої на сьогодні враховані в Указі Президента України "Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки".

За час роботи цієї Робочої групи здійснено у тому числі і такі заходи:

- разом із керівництвом Київської обласної державної адміністрації, Державної прикордонної служби України її представники 9 травня 2009 року брали участь в почесному перепохованні на військовому меморіалі у с. Іванків Бориспільського району воїнів-прикордонників та моряків Пінської флотилії, загиблих під час оборони Києва та Київської області у 1941 році;
- 22 червня 2011 року у м. Бориспіль, на території Книшового меморіально-паркового комплексу, представники Робочої групи разом із керівництвом держави, Київської обласної державної адміністрації, Державної прикордонної служби України, Бориспільського МРВ ГУ МВС України в Київській області та громадськістю брали участь у вшануванні

пам’яті та почесному перепохованні 494-х загиблих полонених Дарницького концтабору та військовослужбовців – захисників Києва та Київської області.

Серед загиблих встановлено начальника 20-го Славутського прикордонного загону Західного прикордонного округу, майора Любченка Фрола Тихоновича (1899 р.н.), який до цього часу вважався безвісти зниклим під час оборони Києва.

Створення такої Робочої групи в цілому буде сприяти консолідації патріотичних сил як в області, так і в Україні, надасть можливість підготувати на розгляд та затвердження Урядом та Міністерством освіти і науки України нормативних документів, про які ми з вами говорили.

До того ж часу, поки будуть зазначені пропозиції реалізовані, Координаційна рада з питань національно-патріотичного виховання при КОДА може своїм рішенням на місцевому рівні встановити певний алгоритм спільної діяльності структур і учасників гри "Сокіл" ("Джура") і музейних структур навчальних закладів в частині музеєфікації початкового періоду Другої світової війни і оборони Києва.

Активна, творча реалізація цих заходів допоможе педагогічним колективам шкіл, громадським організаціям, позашкільним навчальним закладам виявити нові невикористані резерви у виховній роботі, вдосконалити військово-патріотичне виховання й підготовку допризовної молоді до військової служби та захисту Батьківщини [5, с. 306].

Зі свого боку громадська організація "Юний прикордонник" може, в межах своєї компетенції, взяти участь у цій роботі. Зокрема, ми пропонуємо до складу цієї Робочої групи включити, за згодою, представників Міністерства освіти і науки України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства культури України, Українського інституту національної пам’яті, Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Українського державного центру туризму,

керівників громадських штабів Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри "Сокіл" ("Джура"), а також представників систем Міноборони, Мінкультури, Національної поліції, Національної гвардії, Адміністрації Держприкордонслужби, ДСНС, представників від Міжнародної ради музеїв ІСОМ Україна, громадських організацій та інших.

Шановні учасники конференції! Без висвітлення питання справжньої ціни Перемоги, і, зокрема, в битві за Київ, в тому числі і її музеєфікації, повністю неможливо належним чином вшанувати пам'ять всіх полеглих у війні. Адже тільки киян у роки війни загинуло понад 80 тисяч чоловік. З них тільки за Київ і Київську область віддали своє життя понад 40 тисяч наших земляків [7, с. 36]. Тому ми, сучасники, повинні зробити все можливе, щоб встановити якомога більше невідомих імен тих, хто віддав найдорожче – своє життя – за наше сучасне і майбутнє [8].

На закінчення від нашої організації висловлюю особливу подяку за надану можливість узяти участь у цій конференції усім, хто її підготував, керівництву та працівникам Київської обласної державної адміністрації, Управління культури, національностей і релігій, Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв, Українському інституту воєнної історії.

Джерела та література

1. *Вербицька П.В.* Від війни до миру. Місія культурної спадщини / *П.В. Вербицька //* Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Львів, 14-15 листопада 2014 р. – Львів: Міжнародна рада музеїв (ICOM), 2015. – С. 98 – 101.

2. *Герасименко Л.С*. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941р.) / *Л.С. Герасименко* // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, м. Київ, 15 грудня

2005 р. – Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 21 с.

3. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: *Г.П. Сытник, В.И. Абрамов, В.Ф. Смолянюк и др*.: под общ. редакцией *Г.П. Сытника*. – К.: НАГУ, Кафедра Национальной безопасности, 2012. – 496 с.

4. *Константинов В.В.* Чи варто відзначати професійні свята держави-агресора? / *В.В. Константинов* // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 1 грудня 2017 р. – Київ: Національний університет оборони України ім. Івана Черняховського, 2017. – С. 84, 85.

5. *Константинов В.В.* Музеї бойової слави, як ефективна форма військово-патріотичного виховання молоді / *В.В. Константинов* // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді, м. Запоріжжя, 18-19 жовтня 2012 р. – Запоріжжя: Обласний центр патріотичного виховання молоді, 2012. – С. 301–307.

6. *Константинов В.В.* Військово-патріотичне виховання в сучасному суспільстві / *В.В. Константинов* // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного виховання молоді, м. Запоріжжя, 02-03 грудня 2010 р. – Запоріжжя: Обласний центр патріотичного виховання молоді, 2010. – С. 166–171.

7. *Король В.Ю.* Ціна Перемоги: втрати киян // Трибуна. - 2000. - № 5-6. - С. 36.

8. *Король В.Ю.* Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2003. - № 5-6. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_4.htm

9. Музеєзнавство: словник базових термінів / укладач-упорядник *Л.М. Міненко*; за заг. ред. к.і.н., полковника *Карпова В.В.* – К. : Фенікс; Національний військово-історичний музей України, 2013. – 152 с.

10. Энцеклопедический справочник «Киев» / состав.: *Ю.Ю. Кондуфор, П.Л. Варгатюк, И.Ф. Курас, П.П. Толочко, И.Г. Шовкопляс и др*.: под редакцией *А.В. Кудрицкого.* – К.: Главная редакция УРЕ, 1986. – 767 с.

Мельник І. В.,
аспірант кафедри інформаційної політики та цифрових технологій Національної академії державного управління при Президентові України

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ КИЇВСЬКОГО РЕГІОНУ: МУЗЕЄФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Збереження та примноження культурної спадщина Київської області, яка є невід`ємною складовою культурного надбання України, належить до пріоритетних напрямків державної політики у сфери культури. Київщина – край, багатий на культурну спадщину успадковану від попередніх поколінь, адже тут, у самому серці України, з давніх-давен вирувало життя, відбувалися доленосні історичні події. На облік в Київській області взято під охорону держави 5430 пам'яток історії та культури. Серед них 3171 - історії 1844 - археології, 188 - мистецтва, 159 - архітектури, 68 - заповідних об'єктів природи, зокрема 12 пам'яток садово-паркового мистецтва, чотири з яких - національного значення [8].

Серед усього різноманіття пам'яток окремим кластером виділяються залізобетонні "пам'ятники" Другої світової війни – довготривалі вогневі точки Київського укріпрайону. Київський укріпрайон (КиУР) був

створений в 1928-1937 рр. на території Київської області, розтягнувшись на 85 км з півночі на південь і охопивши Київ вигнутою лінією уздовж правого берега Дніпра. Глибина оборонної смуги досягала 5 км. Всередині цієї оборонної лінії вирили понад 30 км протитанкових ровів, побудували 217 довготривалих вогневих точок (усталене скорочення назви складається з російськомовної абревіатури - ДОТ). Саме КиУР з липня по 19 вересня 1941 року (дата, коли війська вермахту увійшли в Київ) служив основою оборони української столиці [10, с. 9].

Однак ДОТи та мінні поля так і не змогли утримати наступ окупантів, які обійшли лінію оборони і вдарили з тилу. Більшість ДОТів КиУРу зберіглось й до нині, створюючи культурну та туристичну привабливість Київської області. В післявоенний період, й навіть після 1991 року об'єкти КиУРу в масовій свідомості використовувались для пропаганди "радянської перемоги" над "західним капіталістичним світом".

Перед державою, суспільством, органами місцевої влади стоять питання донесення українського наративу трактування подій Другої світової війни громаді Київщини та туристам, які відвідують об'єкти КиУРу. Історична пам'ять України про Другу світову війну базується на постулатах:

- війну спровокували правлячі верхівки двох утопічних режимів – нацистського (Німеччина) і комуністичного (СРСР);
- війна була для народу України війною за звільнення від окупаційних режимів нацистської Німеччини і комуністичного СРСР;
- не маючи власної держави, українці воювали в рядах Червоної Армії проти гітлерівських загарбників, в рядах німецької армії проти комуністичної диктатури і в Українській Повстанській Армії за свободу і незалежність України;
- війна проти нацистської Німеччини була переможною [3, с. 242-243].

Актуальність музеєфікації КиУРу набуває особливого значення в умовах гібридної війни Російської Федерації в Україні

Управління культури, національностей та релігій Київської обласної державної адміністрації ініціювавши проведення конференції "Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році" робить вагомий крок в комплексну розбудову процесу перетворення рухомих і нерухомих пам'яток історії КиУРу, оточуючої природи в об'єкт музейного показу з передбаченням дослідження пам'ятників, їх консервації і реставрації, збереження і відтворення художньо-архітектурного, природного і культурно-історичного середовища, інтерпретації меморіальних об'єктів за допомогою організації постійних експозицій і виставок, а також організацію необхідних умов для їх огляду [9].

Цікавим для Київщини може виявитись досвід Албанії в музеєфікації бетонних ДОТів, яких в країні понад 700 тисяч. У них могли одночасно сховатися всі громадяни країни. Будівництво сягнуло піку в 1977-1981 роках, коли воно становило 2% валового внутрішнього продукту країни. Тепер ДОТи в країні є елементом масової культури, брендом Албанії, туристичною родзинкою півдня Європи [7].

Фортифікаційні комплекси Другої світової війни як об'єкти музейного туризму привертають до себе все більше уваги в світі.

Музейний туризм – специфічна діяльність музеїв у сфері пізнавального туризму із виробництва і реалізації туристських продуктів музейного характеру, а саме створення експозицій, організація внутрішніх і зовнішніх екскурсій, музейних крамниць тощо, та туристського циклу з розміщенням, проживанням, трансфером, інформаційним забезпечення та інше. Інноваційною формою музеїв є скансени.

Скансен – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об’єктів нематеріальної етнокультурної

спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс просто неба з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості [1].

Комеморація КиУРу як елемента музейного туризму фортифікаційних споруд Другої світової війни, таких як: Лінія Арпада; Лінія Барбара; Лінія Бернхардта; Лінія Вольтурно; Лінія Гітлера; Готська лінія; Лінія Густава; Зимова лінія; Лінія Зігфрид; Лінія Мажино; Лінія Маннергейма; Лінія Пантера-Вотан; Римська маневрова лінія; Лінія Тразімено; Лінія Цезаря С може стати складовою формування соціогуманітарного простору євроінтеграційних процесів в Україні [4].

У сучасному глобалізованому світі туризм стає багатоаспектним явищем масової культури зі своєю продукцією, що знаходить відгук у свідомості мільйонів людей, здатний створювати позитивні і негативні емоції, викликати духовні та естетичні співпереживання [5, с. 135-136].

Туризм як феномен масової культури розрахований на велику аудиторію і не вимагає напруги розуму і почуттів для свого сприйняття [2].

Цінність здійснення подорожі важлива як досвід пізнання і порівняння культурного простору різних елементів культури і розуміння на основі даного аналізу своєї власної. В системі масового туризму превалюють форми, які спрямовані на стандартизацію форм споживання продуктів масової культури, формування глобальних стандартизованих споживчих поведінкових моделей. Турист як соціальний суб'єкт виступає в ролі активного компонента соціальної структури суспільства. Туристський продукт, володіючи соціальної вартістю, задовольняє потребу людей в

приналежності до важливої для них групи, в тому числі у формі спілкування з її членами.

Умовою розвитку туризму в Київській області на основі КиУРу, як напрямку сучасної масової культури виступатиме:

- індустрія інформаційно-пізнавального дозвілля, включаючи масову художню культуру, масові постановочно-видовищні вистави, реконструкції, установи з проведення організованого дозвілля, інші види шоу як видовище для глядачів;

- індустрія оздоровчого дозвілля, оздоровчі, спортивні та фітнес-центри, включаючи оздоровчий і спортивний туризм;

- індустрія інтелектуального дозвілля, колекціонування, гуртки та клуби за інтересами, товариства любителів і шанувальників чого б то не було, науково-просвітницькі установи та об'єднання, включаючи культурний, релігійний, екологічний туризм;

- система установ і організацій, стимулювання та управління споживчим попитом на речі, ідеї, послуги індивідуального і колективного користування (реклама, дизайн, іміджмейкерство і т.п.), що формує стандарти соціально престижних образів, інтересів і потреб;

- різного роду ігрові комплекси (від механічних ігрових автоматів до систем віртуальної реальності, включаючи розвиваючі комплекси і парки).

Музеєфікація КиУРу не лише є найоптимальнішим варіантом збереження та використання пам’яток культури, а й активно сприятиме органічному поєднанню пам’ятки з регіоном, його брендуванню. Крім того, збільшенню туристичних потоків в Київській області стимулюватиме розвиток малого підприємництва у регіоні, завдяки чому стає можливим створення нових робочих місць, що сприятиме зменшенню соціальної напруженості та досягненню соціальної стабільності у суспільстві, підвищення рівня доходів, зростання показників добробуту населення та його платоспроможності, збільшення надходжень до державного та

місцевих бюджетів, уповільнення обсягів трудової міграції активної частини працездатного населення за кордон, збільшення у суспільстві прошарку середнього класу [6].

Таким чином, прийняття управлінських рішень музеєфікація КиУРу, як напрямку музейної діяльності і охорони пам'ятників Київщини, перетворить нерухомі пам'ятки історії та культури, природні артефакти в об'єкти музейного показу з метою максимального збереження й виявлення їх історико-культурної, наукової, художньої цінності, а також туристичної привабливості.

Джерела та література

1. Афанасьєв О. Є. Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна. // Луганськ: ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка". – 2009. – С. С.80–84..

2. Галіздра А. С. Феномен туризму в просторі масової культури [Електронний ресурс] / А. С. Галіздра // Igor Melika Туристичні походи: Карпати, Кавказ, Європа. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://igormelika.com.ua/moi-karpati/zbirayemos-v-gori/fenomen-turizmu-v-prostori-masovoi-kulturi.

3. Герасименко Л. Друга світова війна в історичній пам'яті України / Л. Герасименко, Р. Пилявець. – Київ-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.

4. Гриневич Л. В. Маннергейм ЛІНІЯ [Електронний ресурс] / Л. В. Гриневич // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://www.history.org.ua/?termin=Mannergeyma_liniya.

5. Денисюк Ж. З. Масова культура і національна культурна ідентичність в добу глобалізації / Ж. З. Денисюк. – Київ: НАКККіМ, 2016. – 224 с.

6. Жук В. І. Щодо ефективності підтримки та перспектив розвитку малого підприємництва у регіонах". Аналітична записка Читати більше -

http://www.niss.gov.ua/articles/903/ © Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс] / В. І. Жук, О. А. Баталов // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://www.niss.gov.ua/articles/903/.
7. Ксаверов С. Албанія як великий пам'ятник параної [Електронний ресурс] / С. Ксаверов. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://was.media/uk/2017-08-28-albanija-jak-velikij-pamjatnik-paranoi/.
8. Культурне надбання Київської області [Електронний ресурс]. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11578/.
9. Положення про Управління культури національностей та релігій Київської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://koda.gov.ua/oblderzhadministratsija/struktura/strukturni-pidrozdili-oda/upravlinnya-kulturi-nacionalnoste/.
10. Ясев Г. Є. Бойові реліквії розповідають / Г. Є. Ясев. – Київ: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2004. – 66 с.

Павлик В.С.,
підполковник у відставці

ПРОРЫВ НЕМЕЦКИХ ВОЙСК К ЛИНИИ КИЕВСКОГО УКРЕПРАЙОНА

Положение войск Юго-Западного фронта в начале июля 1941 года продолжало оставаться тяжелым. Немецкие войска, подтянув свежие силы, возобновили наступление на житомирско-киевском направлении. Вследствие этого советские части, ведя арьергардные бои, были вынуждены отходить. Автор данной статьи рассматривает прорыв немецких войск к линии КиУР, планы советского командования на оборону Киевского укрепрайона и танковый бой 10 июля 1941 года.

Отходящиеся 5-я и 6-я армия Юго-Западного фронта не образовывали одну линию обороны, армии огибали вбитый в оборону войск Юго-Западного фронта клин 1-й танковой группы. Фронт 5-й армии был направлен на юго-запад, нависая над флангом 6-й армии немцев. Фронт 6-й армии Юго-Западного фронта был направлен на северо-восток, повторяя конфигурацию южного фланга немецкого наступления. Непрекращающийся нажим противника на стыке двух этих армий привел к тому, что отход 5-й армии на Коростень и 6-й армии на Бердичев осуществлялся в расходящихся направлениях и поэтому приводил к ослаблению советских войск на киевском направлении [1, с. 260, 261].

К началу наступления на Киевском направлении обстановка на фронте группы армий «Юг» выглядела следующим образом: 6-я армия занимала позицию фронтом на восток – север – северо-восток от Сарн до Новоград-Волынского и далее до Житомира. Южнее, в «бутылочном горлышке» между Житомиром и Бердичевом, наступала на восток 1-я танковая группа.

Враг рвался в Киев. Четырнадцать дивизий, в том числе две танковые и две моторизованные, были нацелены на столицу Украины [2, с. 105].

10 июля боевые действия войск Юга-Западного фронта проходили по линии Сарны, Житомир, Бердичев, Любар, к востоку от Старо-Константинова и Проскурова [3, с. 214].

После прорыва противником Новоград-Волынского УРа командование немецкой группы армий «Юг» по-прежнему ставит своей целью «овладеть в районе Киева большим плацдармом на восточном берегу р. Днепр в качестве базы для продолжения военных действий на левобережье» [4, с. 83].

3-й моторизованный корпус (13, 14 тд, 25 мд) и соединения северного крыла 6-й армии (17, 29 и 51 ак) должны были наступать на Киев и овладеть им сходу.

Критическое положение Юго-Западного фронта в связи с прорывом противника на стыке 5-й и 6-й армий усугублялось еще и тем, что киевское направление было слабо прикрыто советскими войсками. Киевский УР на 9 июля оборонялся ограниченными силами, состоящие из пяти наспех сформированных пулеметных батальонов, двух артиллерийских училищ, одного полка и одного пограничного отряда войск НКВД, двух воздушно-десантных бригад, а также остатков 7-го стрелкового корпуса и других ограничено боеспособных частей отошедших с фронта.

Для усиления киевского направления Ставка передала в состав Юго-Западного фронта 64-й стрелковый корпус двух дивизионного состава и 3-й воздушно десантный корпус трех бригадного состава, которые должны были прибыть по железной дороге в район Бровары (20 км к востоку от Киева) до 15 – 16 июля [5, с. 152, 153]

10 июля все корпуса 1-й танковой группы перешли полосу советских укреплений на старой границе СССР – «линию Сталина».

Перед дивизиями 3-го моторизованного корпуса, командир генерал кавалеры фон Макензен, начальник штаба полковник Фекенштедт, ставилась задача: прорваться в Киев и удержать шоссе Житомир – Киев до подхода пехотных дивизий. Две танковые дивизии корпуса двигались по шоссе колонной друг за другом: впереди наступала тринадцатый танковая дивизия, за ней вплотную следовала четырнадцатой танковая. Немецкие танки двигались по дороге от Житомира на Киев. На их пути находился только один советский танковый полк (132-й) 213-й мотострелковой дивизии (дивизия входила в состав 19-го механизированного корпуса 5-й армии Киевского Особого Военного округа) .

Утром 10 июля советские бомбардировочная и штурмовая авиация нанесла удар по колонне 13-й немецкой танковой дивизии, двигавшейся по житомирском шоссе на Киев. Части дивизии рассредоточились в соседних лесах, замедлив свое продвижение в Киев. [6].

Сколько танков было выделено для защиты Киева? Из архивных документов видно: для защиты Киева был направлен 132-й танковый полк (7 танков) [7, с. 2] и отдельная танковая рота Т-28 [7, с. 19].

Из докладной записки командира 132-го танкового полка полковника Неустроева Александра Александровича: «132-й тп по своему составу и штата комплектовался как танковый полк 213-й мотострелковой дивизии. Полк начал свое формирование с апреля с. г. (1941 г.) в г. Винница и вел боевую и политическую подготовку по программе АБТ войск. Для практической подготовки полка было 47 танков Т-26, на которых учился и сбивался личный состав.

22.6.41. полк выступил совместно с двести тринадцатый мсд в район Шепетовки, имея на вооружении 39 танков Т-26 на ходу и до 250 винтовок.

В ночь с 7.07 на 8.07. вооруженная винтовками рота полка с предоставленной ротой танков по приказу АБТВ заняла оборонительный рубеж в районе Юров, а невооруженная часть полка в количестве до 1100 человек отведена на 25 км Житомирского шоссе, где была вооружена винтовками, 12 станковых пулеметами и 16 пулеметами ДП.

После боя в районе Юров в ночь на 10.7. полк был расчленен на две части: два батальона были оставлены для занятия обороны по р. Ирпень в районе Житомирского шоссе, а один батальон с приданной танковой ротой и восемью противотанковыми пушками (ПТГ) был отправлен в распоряжение Коменданта южного участка КиУР в район станции Жуляны» [8, с. 356, 357].

В боевом донесении штаба Юго-Западного фронта № 7 к 12:00 10 июля 1941 в боевых действиях войск фронта в районе Юров сообщалось:

«... 2. На фронте 6-й армии, по непроверенным данным, до 300 танков противника в 11.00 10.7 .41 г. подходили к Юров. Направление Юров, Киев прикрывает танковый батальон танкового полка 213-й моторизованной дивизии (Житомирское шоссе). Военно-воздушные силы фронта выполняют задачи по бомбардировке в этом районе ...» [9, с. 92].

Маршал Советского Союза И. Х. Баграмян впоследствии вспоминал: «...тревожный доклад начальника разведки: три сотни фашистских танков, выйдя из Житомира, бросились на Киев. На пути этой стальной армады всего лишь один танковый полк нашей 213-й мотострелковой дивизии! Вся надежда на авиацию» [10, с. 190].

О бое в районе Юров в своей докладной записке от 28 июля 1941 года докладывал командир отдельного танкового батальона капитан Плисов: «В 12.00 9 июля (1941 г.) Получил приказ вступить в распоряжение полкового комиссара 107-го полка с танками в количестве Т-34 – 2 шт., БТ-5, БТ-7 – 14 шт., Т-26 – 13 шт. и наступать по маршруту Киев – Житомир – Новоград-Волынское, что было выполнено. В 0 ч. 30 мин. На 32 км от Киева я был остановлен капитаном из штаба фронта т. Ивашковским.

10 июля по приказу штаба фронта я поступил в распоряжение 132-го тп полковника Неустроева. По его приказу была занята оборона на Житомирском шоссе в Юрове. 10 июля весь день вел бой с противником, наступающим из Житомира, и отошел по расходование боеприпасов и пополнить горючее смазочным материалом до р. Ирпень. В этом бою было потеряно два танка Т-26, которые сгорели, и одна БТ-7, которая была разбита из воздуха, четыре Т-26 были на буксире отправлены на 7 Рембазу.

Итого на Рембазу № 7 было отправлено с лейтенантом Лебеденко, Т-26 – 9 шт., две сгорело и две находятся сейчас в районе Мостище по приказу полковника Неустроева, а всего тринадцать штук. А из тех, что были у меня БТ-5, БТ-7 – четырнадцать штук, три БТ-5 были отправлены

для ремонта на Рембазу № 7 под командой лейтенанта Грязнова, 5 шт. БТ были направлены в разведку под командой лейтенанта Семеновского по приказу полкового комиссара, где были отрезаны противником 10 июля». [11, с. 3 – 5].Так начиналась оборона Киевского укреплённого района.

Джерела та література

1. Исаев А.В. От Дубно до Ростова – М.: ООО «Издательство АСТ»: Издательство «Транзиткнига», 2004. – 710 с.

2. Лето 1941. Украина: Документы материалы. Хроника событий. Коллектив авт. Составители: Замлинский В.А. (руководитель) и др. – К.: Издательство “Украина”, 1991. – 512 с.: илл.

3. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Краткий военно-исторический очерк (Альбом схем) / Под ред. С. П. Платонова. – М.: Воениздат, 1958. – 32 сх.

4. Филиппи А. Припятская проблема. Очерк оперативного значения Припятской области для военной компании 1941 года: Пер. с нем. – М.: Иностранная литература, 1959. – 167 с. вклеек 23.

5. Владимирский *А. В.* На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне – сентябре 1941 г. – М.: Воениздат, 1989. – 304 с.

6. www. mihistory.kiev.ua

7. ЦАМО РФ Ф. 229, оп. 161, д. 61.

8. К 70-летию начала Великой Отечественной Войны. Сборники Президентской библиотеки имени Б.Н. Ельцина. Серия Историография и источниковедение. Выпуск 1: 1941, в двух томах. Том 2. сост. Ю. А. Никифоров и др.– Санк-Петербург.: – 2011. 579 с. илл.

9. ЦАМО РФ Ф. 229, оп. 9776сс, д. 63.

10. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – М.: Воениздат, 1971. – 512 с.: фотоил., 1 вклейка и 2 вкладки.

11. ЦАМО РФ Ф. 229, оп. 157, д. 7, том 1.

Павлова О.І.,
старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця», (м. Київ)

КИЇВСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН. ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ КИЄВА, СТВОРЕНІ В 1929-1941 РОКАХ

По закінченню громадянської війни в середовищі вітчизняних фортифікаторів розгорнулася дискусія про методи довгочасного укріплення кордонів. Її учасників в цілому можна поділити на

1) прибічників зведення фортець, хоча і модернізованих відповідно до нових вимог;

2) на прибічників зведення укріплених довготривалих оборонних смуг.

Виходячи зі вказаних вище причин, було вирішено віддати перевагу при довгочасному устаткуванні місцевості тривалими укріпленим лініям, які мали відкритий тил, кістяк яких складали відносно невеликі за розмірами бойові споруди, озброєні артилерією та кулеметами та розташовані на великій відстані. Така лінія або смуга укріплень отримала у вітчизняній фортифікації назву «укріпленого району» (УР).

Найбільшу значущість набули в фаховій і популярній літературі пропозиції військового інженера С.А. Хмелькова, бо він виступив не за створення замкнених кулястих позицій, тобто «фортець», а за зведення лінійних оборонних кордонів «укріплених районів». Завданням останніх він вважав прикриття районів розгортання армій, прикриття важливих оперативних напрямків і важливих промислових районів, які знаходилися

в тилу або адміністративних і політичних центрів. Запропонований С.А.Хмельковим УР повинний мати вглиб приблизно 20 км і складатися із лінії передових позицій і трьох оборонних смуг. Передові позиції розташовувалися на відстані 2-4 кілометрів від першої оборонної смуги та були зроблені для утримання в своїх руках зручних пунктів спостерігачів протягом максимально можливого часу, а також для того, щоб ворог повинен був розгорнути свої сили і знайти напрямок головного удару. Ці позиції складалися з довгочасних вогневих крапок, на головному напрямку розташовувалися знаряддя до самостійної оборони оборонні пункти.

Головна оборонна смуга складалася із довгочасних «вузлів спротиву», розташованих на відстані близько трьох кілометрів один від одного. Проміжки між ними оснащувалися довгочасними вогневими крапками (капонірами), позиціями польової артилерії, оборонними казармами, снарядними погребами [11, с.24].

Друга оборонна лінія (смуга) знаходилася на відстані 8-10 км від головної смуги та устатковувалися аналогічно, але мала меншу кількість довгочасних споруд. Між цими смугами (лініями) зводилися так названі «відсічні позиції». І тут, і в тилу обох ліній, розташовувалися позиції і снарядні погреби тяжкої артилерії.

Тилова смуга устатковувалася засобами польової фортифікації і прикривала важливі комунікації. Укріпрайон повинен був мати не озброєні бронепотяги, танки, бронемашини. В мирний час УР повинний був займатися постійним гарнізоном обмеженого складу, а в військовий час він підпорядковується керуючому тієї армії, яка розгортається на його території, і займалася би тією кількістю польових військ, що були залучені для проведення планових операцій.

Споруди, збудовані в Київському УР, в цілому отримали класифікацію по 3-м основних напрямках:

а) за своїм призначенням і кількістю поверхів;

б) за видом вогневої системи;

в) за своїм внутрішнім плануванням і здатністю ворога до снарядів різноманітного калібру.

За своїм призначенням споруди і були поділені на три основні класи:

1. Вогневі точки різноманітних типів, озброєних станковими кулеметами та гарматами.

2. Споруди різних типів для спостерегачів, що не мали стаціонарної зброї і які слушувалт командно-наглядовими пунктами командирів учасників оборони й артилерійських коректувальників.

3. Сховища, які застосовувалися для прикриття живої сили та озброєння.

Споруди якого з класів могли би бути одноповерховими або двохповерховими. Крім цього, за спецпроектами було збудовано декілька так названих вогневих груп або споруд типу «міна», в якій декілька оголовків (надземних споруд) різноманітного типу були з'єднані скритими підземними галереями – потернами.

За видом вогневої системи бойові об'єкти розділилися на вогневі споруди фронтально-косоприцільного та флангового вогню. В свою чергу, споруди флангового вогню в залежності від можливості ведення вогню в одному або двох протилежних напрямках ділилися на напівкапоніри та капоніри. Споруди форонтально-косоприцільного вогню отримали загальне найменування – «вогнева точка» (ВТ), потім – «ДВТ», в якій словом «вогнева» підкреслюється бойове значення споруди.

Потрібно відзначити, що достатньо складне і швидко змінний розподіл споруд на типи за низкою критеріїв вносило відомий безлад і плутанину в наступну і звітну документацію кінця 1930 року – початку 1931 року, в цей час зустрічаються різні позначення споруд, як за нової класифікації, так і за старої.

Так, на 10 січня 1931 року згідно «Довідки про стан оборонного будівництва в укріпрайонах», яка була подана в Особливий відділ ОГПУ начальником 2-го відділу ВСУ РККА Г. Голембатовським, в Київському укріпрайоні було зведено 53 споруди типу «А», споруд типу «О» і 29 споруд типу «М». Із них 71 споруда уособлювала собою вогневі точки різноманітних типів, інші 17 – пункти спостерігачів.

Згідно діючих на той період нормативних документів, що будувалися в КіУРі в 1929-1930-х роках, об'єкти за своєю здатністю зведені до спротиву снарядів різноманітних калібрів можна поділити на наступні типи:

«А» – споруда забезпечена від попадання одного снаряду 203-мм гаубиці або 152 мм гармати, мала 2 поверхи з протихімічним укриттям на нижньому поверсі та зводилося на важливих напрямках;

«О» – споруда забезпечена від влучення одного 152-мм снаряду, мала 1 поверх без противохімічного сховища (для відпочинку гарнізону передбачалося пристосування нар у бойовому казематі з виділенням додаткового внутрішнього об'єму) і зводилося (будувалося) тільки на другорядних напрямках .

Протягом сезону будівництво 1930 року в цю систему додається новий тип «М». Споруди цього типу були забезпечені від влучення одного 152-мм снаряду і не мали протихімічного сховища. В зв'язку з розподілом споруд відразу за трьома такими параметрами, як призначення, вид вогневої системи, стійкість до артилерійського обстрілу і планування, їхнє різноманіття було достатньо велике. Тим більше, на початкових етапах будівництва, напрацювання підходів до створення різних видів довгочасних споруд все ще продовжувалося [3, с. 41].

Таким чином, на початок війни КиУР являв собою один із найбільш цікавих районів за насиченням довгочасними спорудами різноманітного призначення, загальна кількість їхніх різновидів досягла двадцяти одного.

Ще одна важлива деталь відрізняла напівкапоніри КиУРу від інших подібних споруд. Це бетонний орільйон, який прикривав артилерійські напівкапоніри КиУРу від інших подібних споруд. Це бетонний орільйон, що прикривав з фронту амбразури та мав ухил від каземату до свого закінчення. Така форма сприяла кращому маскуванню від спостереження ворогом з фронту, бо підтримана їм земляна обсипка набула вигляду пологого пагорбу. В таких спорудах більш пізніх проектів омн, що прикривав, виконувався або прямим (без ухилу), а його висота збільшувалася до його закінчення. Така форма пояснюється бажанням інженерів максимально приховати від ворога спалохи пострілів капонірної зброї. Цікавою особливістю напівкапоніра №578 є підсилення 5-мм залізними листами бокових стін артилерійських амбразур. Практично всім цим ДОТам був властивий ряд істотних недоліків. Амбразури ДОТів мали досить примітивний пристрій і не могли захистити гарнізони при обстрілі з автоматичної зброї або вогнеметів. Товщина бронезаслонок виявилася недостатньою, щоб витримати влучення 37-мм бронебійного снаряда (у музеї історії України в Другій світовій війні виставлена одна з них, пробита навиліт). Заслінки бронековпаків мали слабке кріплення. Товщина виступу напрямної становила всього 30 мм, тому при прямому влученні бронезаслонку вибивало разом з напрямною. Відсутність у більшості ДОТів можливості кругового обстрілу ускладнювало підтримку контратак при захопленні противником ділянки оборони і давало останньому можливість обійти ДОТ з флангу, використовуючи ділянки місцевості, що не простріловувалися з ДОТу. Відсутність належного огляду впливала на ефективність вогню на близьких дистанціях, що дозволяло саперам противника підбиратися впритул до споруджень [3].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що з початком 22 червня 1941 Великої Вітчизняної Війни КиУР швидко доустатковувався й

озброювався, його споруди зайняли бійці розгорнутих по мобілізації окремих кулеметних батальйонів, а польові позиції – частини польового заповнення. Через декілька тижнів Київському укріпрайону доведеться виконати своє основне призначення – вступити в жорстокий бій з ворогом, який намагався захопити Київ, який чисельно і технічно був зовсім іншим, переважав захисників КиУР, ніж розраховували в кінці 20-х років [4, с.10].

Джерела та література

1. Карбышев Д.Н. Не устарело ли?// Военно-инженерное дело и связь. – №2. –1931.
2. Серебряков Г. И, Буйских Б.Н., Вовк А.А.. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Киевского Краснознаменного военного округа 1919-1969. –К.: Политуправление КВО, 1979. –414с.
3. Киевский укрепленный район: 1928-1941: (История. Довоенная служба. День сегодняшний)/ Кайнаран А.В. и др. – Житомир: Изд-во “Волынь”, 2011. –356 с. –608 ил. –32 табл.
4. Лавриненко А. Власть забыла о павших героях// Комсомольская правда Украины. – 2011. –23 июня. –С.10.
5. Невский Г.Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс. –М.: Военный вестник, 1927. –168с.
6. РГВА, ф. 31811, оп. 2, д.791.
7. ЦАМО, ф. 229, оп.191, 192, д.95.
8. ЦАМО, ф. 229, оп.191, 192, д.97.
9. Хмельков С.А. Бетонные и железобетонные сухопутные фортификационные сооружения. –М.: ВИА РККА, 1937. –128с.
10. Хмельков С.А., Унгерман Н.И. Основы и формы долговременной фортификации. –М.: Воениздат, 1931. –295с.

Пилявець Р. І., *кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)*
Пилявець І. Р., *магістр історії та права (м. Київ)*

1941 РІК: ОБОРОННИЙ ПЕРІОД БИТВИ ЗА ДНІПРО

Назва статті неодмінно викличе подив і нерозуміння як у фахівців історичної науки, так і серед широкого кола громадськості через вказані хронологічні межі (1941 р.) щодо битви за Дніпро та використання терміну «оборонний період битви за Дніпро». Адже всім відомо, що, за усталеним науковим і офіційним поглядом, битва за Дніпро відбувалася у серпні–грудні 1943 р. і являла собою наступальні операції радянських військ з метою «визволення Лівобережної України, Донбасу, Києва і захоплення плацдармів на Дніпрі» [1, с. 82]. Проте, на нашу думку, сформований в СРСР «канонічний» погляд щодо сутності, змісту, територіальних і хронологічних меж битви за Дніпро є необ'єктивним і таким, що не відповідає історичним реаліям – він спотворив сутність і значно «урізав» реальний зміст цієї битви. У кількох публікаціях [5; 6] здійснено спробу аргументовано спростувати офіційну концепцію битви за Дніпро, обґрунтувати необхідність концептуального переосмислення її сутності та змісту, хронологічних і територіальних меж, масштабу, місця і значення.

На противагу усталеному радянському стереотипу авторами висувається й обґрунтовується погляд, за яким для Червоної армії (ЧА) ця битва мала два періоди – оборонний і наступальний, і загалом (з перервами) тривала понад три роки – від кінця червня 1941 р. до початку липня 1944 рр. Дійсні зміст і розмах битви за Дніпро, кількість операцій, залучених сил і засобів, а також втрат сторін у ній були значно більшими,

ніж прийнято вважати. Визнається, що битва за Дніпро стала найбільшою й найзапеклішою битвою Другої світової війни. Водночас зроблено висновок про необхідність кардинального перегляду всієї системи битв і операцій ЧА у німецько-радянській війні.

У роки Другої світової війни склалося нове розуміння поняття «битва». На відміну від війн попередніх часів воно означало «низку одночасних і послідовних наступальних і оборонних операцій великих угруповань військ, що проводилися на найважливіших напрямах чи театрах воєнних дій (ТВД) з метою досягнення стратегічних результатів у війні (воєнній кампанії)» [1, с. 81; 2, с. 479].

Під час німецько-радянської війни (за радянською термінологією – «Великої Вітчизняної») відбулися шість битв: під Москвою (Московська) 1941–1942 рр., за Ленінград 1941–1944 рр., Сталінградська 1942–1943 рр., за Кавказ 1942–1943 рр., Курська 1943 р. і за Дніпро 1943 р. [2, с. 480; 4, с. 398] Кожна з них мала не лише важливі стратегічні, а й вагомі воєнно-політичні результати.

Особливе місце серед них належить битві за Дніпро. Майже в усіх працях, присвячених їй, підкреслюється, що разом із Курською битвою вона завершила докорінний перелом у ході Другої світової війни. У сучасних публікаціях наголошується на тому, що ця битва остаточно закріпила за Червоною армією стратегічну ініціативу [7, с. 7], а за своїм розмахом перевершила всі інші битви не лише на радянсько-німецькому фронті, а й на інших сухопутних театрах воєнних дій [3, с. 183]. Водночас битва за Дніпро була й до цього часу залишається «у тіні» інших битв – за Москву, Сталінградської та Курської.

Вихід за межі стереотипів офіційного радянського погляду та розгляд боротьби за Дніпровський рубіж через призму планів і задумів військових командувань сторін та реального ходу воєнних дій дозволяють обґрунтовано стверджувати: те, що радянською воєнно-історичною

наукою названо битвою за Дніпро, не повно, обмежено й не зовсім вірно розкриває справжній зміст цієї грандіозної історичної події. Передусім, це стосується сутності, змістовного наповнення й «усталених» просторових і хронологічних меж битви, які окреслюються періодом серпня – грудня 1943 р.

Існує низка питань, на які не дають відповіді сталі положення воєнно-історичної науки. Чому цю битву обмежують в часі подіями від серпня до грудня 1943 р., коли війська ЧА здійснювали наступ на теренах України? По-перше, чому відкидається 1941 р. (липень–жовтень) – період оборони Дніпра як стратегічного рубежу? Адже у будь-якій іншій з п'яти вище названих битв були оборонний та наступальний періоди. А в офіційній версії битви за Дніпро оборонний період відсутній. Водночас, доведеним фактом є те, що влітку 1941 р. за Дніпровський рубіж, за великі міста, важливі райони й об'єкти на Дніпрі і територіях, прилеглих до нього, точилася запекла збройна боротьба.

По-друге, чому офіційна історична наука завершує битву за Дніпро у грудні 1943 р.? У цьому контексті слід замислитися над тим, чи можна вважати завершеною битву, яка ще триває, коли ворог контролює окремі ділянки ріки (стратегічно важливого рубежу) та плацдарми на її берегах? Адже відомо, що значна кількість міст на р. Дніпро, як у нижній, так і верхній течіях, були відвойовані військами радянських фронтів у 1944 р.: Нікополь – 8 лютого, Херсон – 13 березня, Орша – 27 червня, Могильов – 28 червня. На наш погляд, це надає підстави стверджувати, що битва за Дніпро завершилася не наприкінці 1943 р., як прийнято вважати, а значно пізніше – у середині 1944 р.

Так само природно виникають питання щодо періодизації та змістовного наповнення битви за Дніпро, запропонованої науковцями системи операцій, що в сукупності складали цю битву, стосовно окремих

складових битви, їх назв і конкретного змісту кожної з них, виходячи із задуму командування та ступеню його реалізації.

Особливо складним і недостатньо дослідженим є початковий період німецько-радянської війни і взагалі події 1941 року. В результаті проведеного дослідження автори дійшли висновку, що битва за Дніпро розпочалася вже за тиждень після нападу збройних сил Німеччини та її союзників на СРСР виходом їх на рубежі безпосередньої близькості до Дніпра. А завершився перший період битви за Дніпро частковою стабілізацією німецько-радянського фронту після подолання ними дніпровського рубежу й закріплення на територіях східніше Дніпра та Десни на початку листопада 1941 р. Він визначався рішучим стратегічним наступом військ Вермахту та переважно оборонними діями (з окремими спробами нанесення контрударів) й відступом об'єднань і з'єднань ЧА, проривом оборони низки радянських фронтів, оточенням і розгромом великих угруповань військ, встановленням контролю з боку німецьких і союзних їм військ над прилеглими до Дніпра територіями, створенням сприятливих умов для їх подальшого наступу у напрямку Москви і Кавказу.

Початок битви безпосередньо пов'язаний із захопленням німецькими танковими дивізіями Мінська та виходом їх до притоки Дніпра р. Березина в районах Бобруйська і Борисова, а також з початком створення радянською стороною стратегічного оборонного рубежу на Дніпрі від Орші до Кременчука і далі до Запоріжжя. Перший період битви за Дніпро складався з трьох етапів.

Перший етап (28 червня – 6 липня 1941 р.) за часом припадає на другу половину початкового періоду німецько-радянської війни. Слід зазначити, що на той час завершувалися прикордонні бойовища у Західній Білорусії та Західній Україні – воєнні дії сторін у смузі між новими і старими (до 1939 р.) західними кордонами СРСР. До 6 липня на південній

ділянці фронту німецькі війська просунулися углиб території СРСР до 300-350 км, а на центральному (московському) напрямі значно глибше – від 400 до 550 км.

Другий етап періоду тривав понад два з половиною місяці. Його змістом було продовження стратегічного наступу груп армій «Центр» і «Південь» у східному і південно-східному напрямах та спроби його стримування радянськими фронтами. Хронологічно він співпадає з проведенням військами Південно-Західного фронту Київської стратегічної оборонної операції (7 липня – 26 вересня 1941 р.), а також із подальшим наступом групи армій «Центр» на московському напрямі і проведенням т. зв. Смоленського бойовища (10 липня – 10 вересня). Головним змістом цього етапу була боротьба за Київ, форсування німецькими військами Дніпра та їх вихід у Лівобережну Україну й до Донбасу.

Третій етап тривав понад місяць – з кінця вересня до 4 листопада 1941 р. Війська Німеччини та її союзників розвивали стратегічний наступ углиб території СРСР, продовжували проривати оборону радянських фронтів, оточувати і знищувати об'єднання, з'єднання і частини ЧА. На цьому етапі радянськими фронтами були проведені: на півдні – Донбаська фронтова оборонна операція (29 вересня – 4 листопада 1941 р.) і Сумсько-Харківська фронтова операція (30 вересня – 30 жовтня 1941 р.), завершено оборону і залишено Одесу; на центральному (московському) напрямі – Орловсько-Брянська (30 вересня – 23 жовтня 1941 р.) та В'яземська (2–13 жовтня 1943 р.) фронтові операції.

Внаслідок воєнних дій сторін на початок листопада 1941 р. лінія фронту пересунулася на схід від Дніпра на 150-200 км у його верхній течії, 400-500 км – середній течії, 170-300 км – у нижній течії від ділянки вигину Дніпра (Дніпропетровськ – Запоріжжя). Від початку війни до завершення першого періоду битви за Дніпро німецькі війська просунулися на глибину до 900-1000 км, захопивши території Білорусі, західних областей

Російської Федерації (Смоленської, Брянської, частини Калузької, Орловської, Курської та Білгородської) та майже всю територію України.

Внаслідок збройної боротьби на центральному та південно-західному напрямах ЧА зазнала найбільш тяжких людських і матеріальних втрат. Лише у першому періоді битви за Дніпро, на яку в 1941 р. припадає переважна частина втрат в особовому складі (не менше 70-75 %) та військовій техніці (понад 50%), безповоротні втрати ЧА в особовому складі становили близько 3,5-4 млн. осіб, що дорівнює або й перевершує чисельність всієї діючої армії на початок німецько-радянської війни і складає понад ¾ від загального складу ЧА на початок війни. При цьому частка втрат загиблими становить лише близько 25-30 % безповоротних втрат, а більша їх частина (до 70-75 %) – це втрати військовополоненими.

Найбільші оточення військ створені саме у цей період. Так, «київський котел», в якому наприкінці вересня опинилися головні сили Південно-Західного фронту (близько 665 тис. осіб), став найбільшим оточенням у світовій історії. Майже таким самим виявися і «в'яземський котел», в який у першій половині жовтня потрапили з'єднання п'яти армій (до 650-660 тис. осіб). Лише у найбільших котлах 1941 р., які безпосередньо пов'язані з битвою за Дніпро (Київському, Смоленському, Брянському, В'яземському, Уманському та біля Азовського моря в районі Осипенко) без урахування численних менших оточень німецькими військами було взято у полон або знищено понад 2 млн. червоноармійців.

Джерела та література

1. Военно-энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
2. Запорожченко А. К. Битва /А.К. Запорожченко // Советская военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – М.: Воениздат, 1976. – С.479-480.
3. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання / О.Є. Лисенко // Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від

німецько-фашистських загарбників: Мат-ли Всеукр. наук. конфер., м. Київ, 31.10.2013 р.: зб-к наук. праць. – К.: Пріоритети, 2013. – С.183-195.

4. Павленко Н. Г. Битва / Н.Г. Павленко // Большая советская энциклопедия. Третье издание. В 30 т. – Т. 3. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – С.398.

5. Пилявець Р. Битва за Дніпро: альтернативний погляд на сутність і зміст // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. – К.: ЦП «Компринт». – 2013. – Вип.4 (10). – С.72-75.

6. Пилявець Р. Битва за Дніпро: три роки запеклої боротьби // Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць НУОУ. – К.: ЦП «Компринт». – 2017. – Вип.3 (25). – С.67-76.

7. Смолій В. А. Вітальне слово / В.А. Смолій // Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат-ли Всеукр. наук. конфер., м. Київ, 31.10.2013 р.: зб-к наук. праць.. – К.: Пріоритети, 2013. – С.7-9.

Сегеда С.П.,
д.і.н., начальник науково-дослідного центру воєнної історії, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського;
Грицюк В. М.,
к.і.н., провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (проблем воєнної історії України) науково-дослідного центру воєнної історії, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)

ВІЙСЬКА КИЇВСЬКОГО ОСОБЛИВОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ У ПРИКОРДОННОМУ БОЙОВИЩІ 1941 РОКУ

Початковий період німецько-радянської війни на південно-західному напрямку розглядався у значному масиві радянської аналітичної літератури [5, с. 3–163; 6, с. 3–106; 9, с. 32–41; 10, с. 183–220; 16, с. 171–225].

Його висвітлюють в опублікованих мемуарах та спогадах учасники подій І. Баграмян, М. Попель, Д. Рябишев, С. Штеменко та інші [3, с. 87–165; 12; 13, с. 3–63; 18, с. 5–49]. Аналізуються прорахунки та невдачі радянського військового керівництва у сучасній російській історіографії [1; 2]. Україноцентрична концепція простежується у сучасних працях вітчизняних науковців [4; 7; 11; 8; 17].

Відповідно до задуму німецького військово-політичного керівництва південний або український напрямок у початковий період війни був важливим, але не головним. Основні зусилля зосереджувалися у смузі групи армій “Центр”. На фронті від Влодави до устя р. Дунай була розгорнута група армій «Південь» (ген.-фельдм. К. Рундштедт). Замисел операції групи армій «Південь» полягав у тому, що, основний удар наносився угрупованням у складі 1-ї танкової групи і 6-ї армії з рубежу Хелм, Томашув, із завданням: стрімко вийти в район Києва, просунутися танковими військами далі на південний схід, у тил радянським військам, не допустити відхід та знищити радянські з'єднання в Україні на захід від Дніпра, захопити переправи в районі Києва і південніше і створити тим самим передумови для продовження операції на схід Дніпра.

На відміну від гітлерівського командування радянське вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угрупування. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали у тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений в ході стратегічного наступу Червоної армії на чужій території “малою кров’ю”.

Станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України було таким: 70-ти стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям; 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС; 14 УР; 2 повітрянодесантним корпусам; 24 окремим з’єднанням та

частинам артилерії РГК з радянської сторони протистояло ворожих 57 дивізій та 13 бригад (1,7 : 1); у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталась 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій „Південь” (5,2 : 1); тільки в бойових з’єднання та частинах Червоної Армії першого стратегічного ешелону в Україні нараховувалось 1 094 500 чоловік особового складу, їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1:1); по гарматам та мінометам 19 188 проти 15 940 (1,2 : 1); по танкам 5 528 (в т.ч. 761 Т-34 та КВ) проти 725 (7,6 : 1); по літакам 3472 справних літаки у з’єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе та 500 з румунських ВПС (3,3 : 1); по бойових кораблях – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій на Україні проти 29 з румунських ВМС (8 : 1), на початок війни німецьких кораблів на Чорному морі не було [8, с. 23–25].

Органи військового управління воєнного часу були утворенні ще до початку вторгнення німецьких військ. На базі Київського особливого військового округу було утворено управління Південно-Західного фронту. Директива про це надійшла з Москви ще 19 червня [16, с. 160]. Управління КОВО залізничним ешелоном 20 червня та автомобільною колоною 21 червня перемістилось з пункту постійної дислокації у м. Київ на КП у м.Тарнополь [3].

Унаслідок неправильної оцінки обстановки Головна Військова Рада 22 червня віддала завчасно підготовлені директиви №2 та № 3, які вимагали від військ наступальних дій з рішучими цілями. Військам Південно-Західного фронту було наказано силами 5-ї і 6-ї армій, не менш п'яти механізованих корпусів і всією авіацією фронту за підтримкою авіації Головного Командування нанести удари на Люблін по напрямках, що сходяться, оточити і знищити угруповання противника, що наступало з

фронту Володимир-Волинський, Кристинополь, і до кінця 24 червня опанувати районом Люблін [15, с. 50–53].

У дію приводився механізм стратегічної наступальної операції радянських військ, проте реалізувати заплановане не вдалось. Зустрічна битва, яка розгорнулась в прикордонних областях, була програна радянською стороною. Проте війська Південно-Західного фронту, маючи найбільшу чисельно-якісну перевагу над противником на всьому радянсько-фашистському фронті, здійснили найбільший супротив. Тут не допустили оточення та розгром основних сил, як те мало місце на Західному фронті. Контрудари 15-го і 8-го механізованих корпусів у районі Броди зупинили противника і полегшили відхід 6, 26 і 12-ї армій зі львівсько-перемишлянського виступу. З 25 червня в районі Рівне почали контрудари по противнику 9-й і 19-й механізовані корпуси, що затримали ворога па ровенському напрямку до 7 липня. Враховуючи більш стійке положення на південно-західному напрямку і катастрофічне на західному 19 та 16 армії другого стратегічного ешелону, які завершували розгортання на Україні були перекинуті в Білорусію.

Згодом Головному Командуванню Радянських Збройних Сил стало зрозуміло, що війська першого стратегічного ешелону не зможуть зупинити просування противника і, тим більше, завдати відповідного удару та перенести бойові дії на ворожу територію. Життя поставило нове завдання – шляхом проведення оборонних операцій знекровити ворога та створити умови для контрнаступу. 30 червня були віддані бойові розпорядження про організований відхід військ ПЗФ з метою підготовки і здійснення оборони по рубежу УРів старого державного кордону з 9.7. Проміжний рубіж відходу Сарни, Острiг, Чортків, Коломия, Берегомет було наказано утримувати до 6.7 [14].

Проте положення військ ПЗФ значно погіршилося. Відсутність взаємодії між військами 5-ї і 6-ї армій послабило стик між ними.

Противник кинув у напрямку на Остріг два моторизованих корпуси. Спроба командування Південно-Західного фронту прикрити цей напрямок силами двох дивізій 7-го стрілецького корпуса запізнилася. Військам ПЗФ реалізувати задум на відхід та організацію оборонної операції по лінії старого кордону в повній мірі не вдалось. Німецькі війська, продовжуючи наносити головний удар у напрямку Рівне, Житомир, Київ та другий удар у напрямку Тарнопіль, Проскурів, Вінниця, з 1 по 9.07 здолали опір радянських військ в Шепетівському, Ізяславському, Старо-Константинівському, Проскурівському УРах першої смуги оборони та Новоград Волинському УРі другої смуги. До 9.07 з'єднання та частини ПЗФ відступили на рубіж: Коростеньський УР, на схід Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський УРи [2].

У ході прикордонного бойовища рад. війська боролися в умовах, коли німецьке командування захопило ініціативу, а авіація противника панувала в повітрі. Наслідком бойових дій у прикордонному бойовищі став відхід військ ПЗФ на глибину до 250-300 км. Війська фронту, маючи кількісну перевагу над противником, не змогли зупинити вторгнення, розгромити ударне угруповання ворога. Передові загони німецьких військ 11.9 вийшли на підступи до Києва.

Втрати військ ПЗФ у прикордонному бойовищі: безповоротні – більше 172 тис. чол., санітарні – близько 70 тис. чол., а також 4381 танк, 5806 гармат і мінометів, 1218 бойових літаків [17]. На нашу думку, пряма вина за невдалі дії радянських військ у початковий період війни лежить на командуванні Південно-Західного фронту. Воно виявилось неспроможним належним чином здійснювати управління великими масами військ. Генерал-полковник М. П. Кирпонос, який за півтора року до того під час Фінської війни будучи ще полковником показав себе як успішний командир дивізії, не мав відповідної теоретичної підготовки та практичного досвіду в керівництві великими масами військ. Досвідчені

керівники з управління Київського округу були репресовані у передвоєнні роки на 80 відсотків. Відсутність належного досвіду у командного складу стала однією з причин поразок радянських військ в початковому періоді війни.

І все-таки задум противника оточити та знищити головні сили ПЗФ був зірваний. Завдання, що визначались планом „Барбаросса" групою армій „Південь" повною мірою не були виконані.

Прикордонне бойовище відбувалось 22.6–9.7.41 на початку війни після вторгнення військ гітлерівської коаліції та поділялось на два основні етапи. На 1 етапі 22–30.6.41 перед радянськими військами ставилися завдання щодо розгрому угрупувань противника та переходу у наступ, на другому етапі 30.6– 9.7.41 організовувався відхід військ Південно-Західного та Південного фронтів на лінію укріплених районів (УРів) старого кордону.

Джерела та література

1. 1941 год – уроки и выводы. – М.: Воениздат, 1992.
2. 1941 год. Страна в огне. Историко-документальное издание : [в 2 кн.] / редкол.: А.А. Коваленя, В.А. Смолій, А.О. Чубарьян] / РАН, НАНБ, НАНУ. – Книга 1. 1941 год. Страна в огне. Очерки / [М.Ю. Мягков, А.М.Литвин, В.Н.Грицюк и др.] – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 715 с.
3. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – М.: Воениздат, 1971. – 512 с.
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с.
5. Владимирский А.В. На киевском направлении. – М.: Воениздат, 1989. – 303 с.
6. Грецов М.Д. На юго-западном направлении. – М., 1965. – 398 с.
7. Грицюк В.М. Прикордонна битва 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т.8. – С. 503–505.

8. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк / редкол.: В.А. Смолій (голова) / НАН України. Ін-т історії України.. – К.: Поліграф. дільниця, 2010. – 150 с.

9. Гуров А.А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны // ВИЖ. – 1988. – № 8. – С. 32–41.

10. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа: 1919–1969. – К.: Политуправление, 1969. 543 с.

11. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. – К.: Пошуково-вид. агентство "Книга пам'яті України", 1996. – 568 с.

12. Попель Н.К. В тяжкую пору. – М.: Воениздат, 1959. – 335 с.

13. Рябышев Д.И. Первый год войны. – М.: Воениздат, 1990. – 253 с.

14. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 36 (22 июня – 11 июля 1941 года). – М.: Воениздат, 1958. – 362 с.

15. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 1 (июнь – декабрь 1941 года). – М.: Воениздат, 1968. – 507 с.

16. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.

17. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – 735 с.

18. Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни. – К.: Політвидав України, 1987. – 908 с.

Філімоніхін В. О.,
вчений секретар
Національного історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»

БОЙОВІ ДІЇ В ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ РАЙОНІ ВІД КИЄВА У ВЕРЕСНІ 1941р.: ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Важливою проблемою сучасної української воєнної історії є наявність чисельних локальних «білих плям» у початковому періоді нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр., зокрема, подробиці та особливості військових подій на територіях, що прилягають до селища Биківня, яке межує з м. Бровари.

У 1868 р., за наказом російського імператора Олександра ІІ для тренувальних занять на території Київського військового округу (КВО) було розбито артилерійський полігон. Цей полігон розташовувався на території навколо селища Биківня. Згодом на базі артилерійського полігону, який незабаром розширили вчетверо, побудували військову базу, загальною чисельністю 4320 військових. Після окупації більшовиками України, у 1919 р. КВО відновили. Постановою Головної військової ради (ГВР) від 14.07.1938 р. та наказом НКО від 26.07.1938 р. КВО перейменовано на Київський особливий військовий округ (КОВО). Станом на 22.06.1941 р. війська КОВО були найбільшим збройним угрупуванням у світі. У складі округу нараховувалось 10 стрілецьких корпусів (ск), які включали 32 дивізії, 8 механізованих корпусів (мк), які у свою чергу складались з 16 танкових та 8 моторизованих дивізій (тд, мд), по одному кавалерійському та парашутно-десантному корпусу (кк, пдк), а також до складу округу входило 11 авіаційних дивізій (ад) [5, с.59].

У 1930-і рр. Биківнянський ліс став місцем масових таємних поховань репресованих громадян, розстріляних в Києві органами НКВС [9, с.9]. У 2012 р. на місці масових таємних поховань (колишня спецділянка НКВС

УРСР) у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу побудовано Міжнародний меморіал жертв тоталітаризму 1937-1941 рр. Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». На території Заповідника майже по всій його площі (239,5 га) з різною насиченістю присутні рештки польової фортифікації. Це – засипані та напівзасипані під впливом часу танкові капоніри, протитанкові рови, бліндажі, системи окопів з розгалуженими ходами, стрілецькі гнізда, артилерійські та кулеметні позиції, вцілілі та зруйновані доти, знищені артилерійським вогнем або прямим влучанням авіабомб великого калібру (від 250 до 1000 кг.) чи шляхом підриву. Під час проведення у 2001-2012 рр. археологічних досліджень масових поховань жертв сталінських репресій 1937-1941 рр., у 19-20 кварталах Биківнянського лісу та прилеглих квадратах археологи знаходили гільзи від кулеметів різних калібрів, фрагменти автоматичної стрілецької зброї радянського виробництва, артилерійські снаряди калібрів 75-76 мм, фрагменти потужних броньованих кабелів військового зв'язку. Перераховане дозволяє зробити припущення, що у Биківнянському лісі у вересні 1941р., ймовірно, відбувались локальні бої між частинами Червоної армії та вермахту. Під час Київської оборонної операції (6.07 – 26.09 1941 р.) у Броварах знаходились штаби Південно-Західного фронту (ПЗФ), військово-повітряних сил (ВПС) КОВО та 5 військових аеродромів радянських ВПС. Наприклад, у селищі Биківня, на початку війни знаходився потужний вузол військового дротового зв'язку командування ПЗФ та 37-ї армії [16, арк.52], а Броварське шосе під час відходу радянських військ з Києва фактично залишалося єдиною магістраллю, по якій виводився особовий склад та техніка, про що наведено у бойовому донесенні № 00435 від 14.09.1941 р. щодо стану військ фронту: «Найбільш загрозливий напрямок шосе Козелець, Бровари» [13, с.478-479]. Незважаючи на поразки Робітничо селянської Червоної армії (РСЧА), саме Київська оборонна операція на 65 днів затримала

«бліцкриг». Після війни колишній генерал-майор вермахту фон Бутлар констатував: «Після операції під Києвом німці втратили кілька тижнів для підготовки наступу на Москву, що вочевидь чимало сприяло його провалу» [8, с.231]. По завершенні Київської оборонної операції, втрати РСЧА на ПЗФ склали 585 598 осіб, із них безповоротні втрати – 531471 особа, санітарні втрати – 54127 осіб, втрати 21, 6 та 12 армій з частиною Пінської військової флотилії склали 114946 осіб, а сумарні безповоротні втрати – 700 544 бійців і командирів червоної армії [11, с.483]. Однією з вагомих причин катастрофічної поразки, на думку українського історика В. Гриневича, був низький морально-психологічний стан РСЧА. [3,с.206], що було зумовлено Великим терором 1937–1938 рр., у перебігу, якого сталінським режимом репресовано близько 44 тисяч командирів та політпрацівників армії і флоту. Понад третину репресованих командирів припало на КОВО [18, с.106]. З початком нацистсько-радянської війни стала очевидною авантюрна політика сталінського керівництва, завдяки якої РСЧА почала розвалюватися під потужними ударами вермахту. З метою виправлення важкого військово-стратегічного становища, сталінський режим вдався до посилення репресій. 16.08. 1941 р. Ставка Верховного головнокомандування (СВГК) випустила сумнозвісний наказ №270 (без публікації), згідно з яким військовослужбовців РСЧА, які опинились у ворожому тилу було прирівняне до карних злочинців, переслідуванню підлягали і їх родини. Це привело до ескалації масових репресій, що спричинило суттєве погіршення обороноздатності військ [18, с.50].

У липні 1941 р. Київ розділили на 4 сектори оборони – Північний, Західний, Південний та Східний. Східний сектор розташовувався на лівому березі р. Дніпро (Дарницький р-н м. Києва) фронтом на Схід і розглядався як протидесантний, розрахований на протидію можливій повітряній висадці супротивника без урахування можливого обходу наземними

військами. Початок сектору оборони – Дарниця, закінчення – район м.Бровари. Дарниця також згадується у штабних документах Південно-Західного фронту № 031 від 15.07.1941р. «Про бойові дії військ фронту». «…пункт 6. 64 ск. 175 сд – в районі Бровари. 165 сд – прибув ап. Штакор 64 – Княжичі. Пункт 7. 3 пдк до 16.00 15.7; 6 пдб зосереджена в районі Погреби;» «…Штаб 3 пдк – Требухів». Баграмян [14, с.137-140]. В обороні Києва сухопутним військам активно допомагали моряки Дніпровської військової флотилії. 14 вересня в район Голосіївського лісу і до станції Бобрик до двох загонів було направлено понад 1300 моряків на допомогу армійським частинам [7, с. 31-35].

Величезну роль в обороні Києва зіграли повітряно-десантні війська (ПДВ) КОВО. У відповідності до Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про нові формування у Червоній армії» від 23 квітня 1941 р. № 1112-459 сс було призначене місце дислокації кожного повітряно-десантного корпусу (пдк): КОВО – (1-й (м. Житомир, генерал-майор М. Усенко)) та 2-й (ХВО, генерал-майор Ф. Харитонов) повітряно-десантні корпуси). Для підвищення боєздатності пдв, за ними було прикріплено частини транспортно-бомбардувальної (десантно-транспортної) авіації: до 1-го пдк: 14-й десбап 18-ї авіаційної дивізії дальньої дії (ад дд), Бориспіль, 38 літаків ТБ-3, 9 літаків ТБ-7; 324-й десбап в/ч 4510 (знову сформований), Бориспіль; до 2-го пдк: 100-й десбап 48-ї ад дд, Орел, 9 літаків ТБ-№, 63 літака ДБ-3; 325-й десбап в/ч 4504 (знову сформований), Ніжин [1, 62-67]. Частини 3-го пдк з 11.07.1941р., брали най активну участь у бойових діях в складі військ 37-ї армії ПЗФ. 3-й пдк входив до Одеського військового округу (місце дислокації на 01.06.1941р. м. Первомайськ, командир – генерал-майор В. Глазунов), який складався з 5-ї повітрянодесантної бригади (пдбр), 4 парашутно-десантних батальйонів, а також 5-ти інших підрозділів. 5-а пдбр була сформована з особового складу 211 сд під командуванням А. Родимцева, 6-ї пдбр з одним батальйоном, сформована з

особового складу 234 сд (командир бригади – В. Жолудєв) та 212 пдбр (командир бригади І. Затєвахін), що складалась з 4-х батальйонів. Нижче подано витяг з наказу, у якому частинам пдв вказуються пункти зосередження в районах прилеглих до Заповідника: «Командиру 3 пдк. Командувач ПЗФ наказав 3 пдк, який прибував в район Борисполя по залізниці зосередити: 6 пдбр – в лісі північно-західніше Броварів (вилка вузькоколійки з польовою дорогою)... Штакор 3 – Требухів… Заст. нач. штаба ПЗФ полковник Баграмян» [15, с. 102]. До складу 3-го пдк також входила потужна транспортно-бомбардувальна авіація – 250-й десбап Забайкальського військового округу (м. Улан-Уде), терміново перекинутий під Київ. Цей десбап складався з 49 важких бомбардувальників (транспортників) ТБ-3. Під час проведення Київської оборонної операції штаб ВПС ПЗФ, також дислокувався у м. Бровари. У боях під Києвом десантники понесли тяжкі втрати, які пояснюються тим, що на початковому періоді війни частини ПДВ використовувались не за призначенням, а практично у якості піхотних підрозділів [1, с. 98]. У Биківні також дислокувались частини військових зв’язківців, саме по цій території проходив потужний вузол дротового зв’язку, який поєднував штаби Південно-Західного напрямку зі штабами 37, 40 армій. 15.09. 1941 р. під час боїв за місто Бровари, вірогідно на території Биківнянського лісу, точились кровопролитні бої між відступаючими радянськими частинами та нацистськими військами. З повідомлення Генштабу РСЧА можна дізнатись про вкрай напружену ситуацію, яка склалася в останні дні оборони Києва: «…Головкому військами Південно-Західного напрямку 17.09.1941 р. На східному березі фронту частини РСЧА, обороняючись, відходять на Бровари. Виникла загроза переправам Києву зі сходу. Зв’язок з сусідами відсутній. Фронт прорвано. Східний берег без сильних резервів не утримати. Накопичилась велика кількість транспортів в Києві та біженців у Дарниці. Прошу вказівок» [6, с. 458]. З витягу з особової справи

командира 737–го сп 206 сд 37-ї армії Г.М. Мажинкова: «…Після відходу полку до Броварів був отриманий наказ від командування 147 сд про оборону Броварів, а через кілька годин отримано новий наказ, рухатись за маршрутом Бровари – Нова Дарниця – Бориспіль – Яготин перебуваючи у другому ешелоні дивізії…» [12, с. 92]. Ця інформація підтверджується повідомленням від 18.09.1941 р., що в цей день німецькі війська увірвались на територію Броварського району Київської області» [16, с. 330], який також межує з територією Заповідника. «…Вранці 20 вересня 87-а сд та частини 4-ї дивізії НКВС вишли на прогалину Дарницького лісу» [2, с. 312].

Аналіз наведених документів вказує на можливість бойових зіткнень у другій половині вересня 1941 р. частин Червоної армії з військами вермахту на території нинішнього Заповідника. Остаточну відповідь на це питання, повинні дати комплексні дослідження польової фортифікації, площі бойових дій, встановлення місць поховань оборонців Києва, ексгумація та ідентифікація решток загиблих, меморіалізація місць поховань захисників Києва з метою належного ушанування їх пам'яті.

Джерела та література

1. Альохин Р.В. Воздушно-десантные войска: история российского десанта / Роман Алехин. – М.: Эксмо, 2009. – 416с. – С.62-67,98.
2. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 448с.
3. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной Армии. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 496с. – (Великая Отечественная: Неизвестная война). – С.315.
4. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с. – С.206.

5. Крикницький О.П. Утворення та діяльність Київського особливого військового округу в травні 1935 – червні 1941 рр. Дисс. на здобуття наукового ступеню к. і. н. – К.: КНУ. 2008. – 260 с. – С. 59.

6. Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий. Составители: Замлинский Владимир Александрович и др. Киев. Изд-во “Україна». 1991. 511 с. – С.458.

7. Лисенко О.С. Участь моряків-дніпровців у боях при обороні Києва в 1941 році / Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. праць Національного університету оборони України. – К.: НУОУ, 2010. – Вип.2(4). – 192 с. – С.31-35.

8. Мировая война. 1939–1945. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб: «Издательство Полигон», 2000, -736 с. ил. (Военно-историческая библиотека). – С.231.

9. Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове видання. – К.: Видавництво «Павлім», 2003. – 124 с.:іл. – С.9.

10. 1941 год. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. Сост. М.В. Вербицкий, Б.В. Самарин, Л.А. Шапа. Львов. Изд-во «Каменяр», 1975. – 350 с.

11. 1941 год. В 2 кн. Кн. 2 / Сост. Л.Е. Решин, Л.А. Безыменский, В.К. Виноградов, Д.Д. Воробьев, Ю.А. Горьков, В.П. Гусаченко, Л.А. Дойных, А.В. Коротков, В.А. Лебедев, С.А. Мельчин, В.М. Михалева, О.В. Наумов и др.**;** XX век. Документы / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: ИПО «Профиздат», 1998. – 720 с. – С.483.

12. А.В. Солонець. Маршрутами київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії) // Архіви України: наук-практ. журн. / Держ. Архівна служба України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Укр. ін-т нац. пам’яті, Нац. акад. наук України, Держ. центр збереження док. Нац. арх. фонду – Київ: [б.в.]; 1947. № 5 (281) вер.-жовт. 2012. – С.92.

13. ЦА МО СССР. – Ф.229. – Оп.161. – Д.11. – ЛЛ. 478, 479. Машинописна копія.
14. ЦА МО СССР. – Ф.229. – Оп.9776сс. – Д.63. – Лл. 137 –140.
15. ЦА МО СССР. – Ф.229. – Оп.4068сс. – Д 1. – Л.102.
16. ЦА МО СССР. – Ф.71. – Оп.296521с. – Д.30. – Л.52.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.330. Арк.330.
18. Віра Фоміна. Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій //Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип.1 (7) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 150 с. – С.50.
19. Шемчушенко Ю.С., Мироненко О.М., Пристайко В.І. та ін. Жертви репресій. Репресії 20-х – початку 50-х років в Україні. –К.: «Юринфом», 1993. – 274 с. – С.106.

***Фурман І. І.**, д. і. н., доцент, начальник кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)*
***Печенюк І. С.**, к. і. н., старший науковий співробітник, доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)*

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ЧОРНОМУ МОРІ

За офіційно поширеною версією німецько-радянська війна розпочалася о 4-й годині 22 червня 1941 р. Про це у своєму повідомлені до радянського народу по радіо, що тривало близько 8 хвилин, опівдні в неділю 22 червня заявив Голова Раднаркому і нарком закордонних справ СРСР В. Молотов:

“Сьогодні, о четвертій ранку, без висування жодних претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни, німецькі війська напали на нашу країну, атакували наші кордони в багатьох місцях і піддали бомбардуванню зі своїх літаків наші міста – Житомир, Київ, Севастополь, Каунас і деякі інші, причому вбито і поранено більше двохсот людей...” [7]. Але історичні факти свідчать, що війна розпочалася дещо раніше від зазначеного часу. Так, плани німецького командування передбачали не знищення переважаючих за чисельністю і могутністю сил радянського Чорноморського флоту, а їх блокування у базах за допомогою морських мін. Значну роль у цьому відводили авіації. Варто зазначити, що цей період став початком великого протистояння між Німеччиною та СРСР у “мінній війні” на морі. В оперативних планах Німеччини (План “Барбаросса”, Директива ОКW від 18.12.1940 р. №21 [1, с.44; 2, додаток 2, 3]), зокрема групи армій “Південь”, море було лише межею зони її дій. Німеччина на Чорному морі своїх надводних кораблів не мала. У війні проти СРСР на боці Німеччини виступила Румунія, військово-морські сили якої були дуже слабкими порівняно з радянським Чорноморським флотом, а рівень їх бойової і технічної готовності – недостатнім для ведення бойових дій на морі [20, с.44-45, 56, 58; 21, с.228].

Готуючись до нападу на Радянський Союз, військово-політичне керівництво Німеччини, усвідомлюючи, що радянський Чорноморський флот мав значні сили для забезпечення панування на морі [18, с.14-25], вирішило протидіяти йому силами своєї авіації, яку ще напередодні війни було зосереджено на румунських аеродромах, зокрема 1135 літаків, з яких 420 бомбардувальників [14, с.131-132]. За даними, які мав на той час штаб Чорноморського флоту – 450 літаків, з яких 270 бомбардувальники [5, с.6].

З початком війни характерним і важливим завданням німецької авіації на Чорноморському театрі воєнних дій було ведення блокадних дій з метою ізоляції сил радянського флоту у військово-морських базах (ВМБ), пунктах базування і портах способом мінування донними неконтактними морськими мінами стратегічних фарватерів, вузькостей, маневрених плес флоту,

акваторій портів, гаваней з подальшим його знищенням. Це забезпечувало б безперешкодне просування приморських флангів німецько-румунських армій до Одеси, Миколаєва і Севастополя та припинило підвезення до них озброєння, боєприпасів і продовольства, а в подальшому – забезпечувало б сприятливий оперативний режим для дій німецьких сил на чорноморських морських комунікаціях. До того, це дозволило б запобігти можливим операціям радянського флоту проти румунських портів, насамперед Констанци, звідки постачали нафту до Німеччини та Італії. Розрахунок робився, насамперед на раптовість першого удару [6, с.8; 8, с.86; 16, с.114].

Бойові дії на Чорному морі почалися о 03.15 год. 22 червня 1941 р. раптовим груповим нальотом німецької авіації на головну базу радянського Чорноморського флоту – Севастополь, на Одесу й Ізмаїл та артилерійським обстрілом населених пунктів і кораблів на Дунаї [3, с.325]. Мінні постановки виконували бомбардувальники He-111H зі складу 6-го загону (6./KG4) 2-ї авіаційної групи II./KG4 4-ї бомбардувальної ескадри "Генерал Вефер" (KG4 – Kampfgeschwader 4 "General Wever") 4-го повітряного флоту, що діяли з румунського аеродрому Циліштеа (рум. Ziliştea) [4; 5, с.6; 23, с.240].

За К. Вороніним, який розкриває способи і тактичні прийоми постановки мін, літаки поділилися на дві групи, кожна з яких налічувала по два бомбардувальники та мала окремі завдання. Перша – "Північна", мала здійснити постановку мін уздовж фарватеру Севастопольської бухти за напрямом захід–схід, орієнтуючись на вогні Інкерманських маяків. Друга – "Південна", мала виставити міни упоперек фарватеру й одночасно під кутом до нього, з південного заходу на північний схід [6, с.8].

Тактика авіаційної мінної постановки була такою. Обидві групи літаків, без розпізнавальних знаків, підходили до місця постановки з боку моря. "Північна" група вийшла на Євпаторійський маяк, узяла курс на Херсонеський маяк, потім повернула уздовж севастопольського фарватеру, орієнтуючись на вогонь Верхнього (західного) Інкерманського маяка, нині – задній Інкерманський маяк. Варто зазначити, що одночасно із затемненням Севастополя, відповідно до існуючих документів, були вимкнуті всі маяки,

окрім Херсонеського та Інкерманських, зв’язок з якими було перервано. Направлені мотоциклісти швидко дісталися до маяків і вимкнули їх, окрім Верхнього Інкерманського, який продовжував світити, демаскуючи місто і порт. Припускаємо, що порушення зв’язку було справою рук диверсантів, оскільки на його лініях виявилися вирізані ділянки польового кабелю по 20–25 м [6, с.8; 8, с.87; 13, с.29].

Літаки рухалися з інтервалом у 15 хв.: перший розпочав постановку мін о 03.15 год., другий – о 03.30 год. “Південна” група виходила на цілі з півдня, орієнтуючись на вогонь Саричського маяка, а при підході до міста – на піраміду церкви св. Миколи Морського на Північній стороні Севастополя, яка в цей час була вже добре видимою. Третій літак розпочав постановку о 03.45 год. Але потрапивши під вогонь зенітної артилерії головної бази він, не долетівши до цілі, спішно скинув міни (одна з них упала на вулиці Підгірна, інша – на мілководді біля пам’ятника Затопленим кораблям) і знизившись, попрямував у бік мису Фіолент. Четвертий літак, який підійшов до міста з 10-хвилинним запізненням від визначеного часу, взагалі не зміг здійснити мінної постановки. Він був збитий і звалився у море західніше Костянтинівського мису. Весь екіпаж (чотири особи) загинув [11]. Постановка морських авіаційних мін виконувалася способом скиданням їх з парашутом з літака з висоти 800–1000 м [6, с.8].

У Севастополі після першого нальоту німецької авіації зафіксовано скидання восьми магнітних мін на вхідному фарватері та в Північній бухті. Із них дві міни, скинуті о 03.48 год. та о 03.52 год. віднесені вітром [13, с.29; 17, с.9] і впали в центрі міста та самоліквідувалися: одна зруйнувала житлові будинки 32 і 34 на вул. Підгірній, під руїнами яких загинули 19 осіб і значна кількість мешканців отримали поранення [12]; інша вибухнула на мілководді в районі пам’ятника Затопленим кораблям, пошкодивши будівлю санаторію, де зазнали поранення кілька осіб [3, с.325; 13, с.29].

Варто зазначити, що перший авіаналіт німців на Севастополь 22 червня 1941 р. засвідчив, що одним із головних заходів протимінної оборони є своєчасне виявлення та знищення носіїв мінної зброї. Так, Чорноморський

флот з початком війни, як і інші флоти і флотилії Військово-Морського Флоту СРСР, не зміг повністю розосередитися і розгорнутися [20, с.163]. Однак, висока бойова готовність, що підтримувалася на кораблях і частинах Чорноморського флоту напередодні війни, дозволила успішно відбити перший наліт німецької авіації і зірвала плани щодо блокування сил флоту у Севастополі. Так, напередодні війни кораблі і частини Чорноморського флоту вже перебували у підвищеній оперативній готовності № 2 [18, с.26].

21 червня о 23.50 год. нарком Військово-Морського Флоту СРСР адмірал М. Кузнєцов наказав флотам і флотиліям негайно перейти в оперативну готовність № 1 (Директива № зн/87 військовим радам Червонопрапорного Балтійського (ЧБФ), Північного (ПФ) та Чорноморського (ЧФ) флотів, командувачам Пінської і Дунайської флотилій про перехід на підвищену бойову готовність), та о 01.12 год. 22 червня бути в повній бойовий готовності зустріти можливий удар німців або їх союзників (Директива № зн/88 військовим радам ЧБФ, ПФ, ЧФ, командувачам Пінської і Дунайської флотилій про можливість раптового нападу німців) [1, с.12; 19, с.12;].

Відповідно до вищезазначених директив о 01.15 год. 22 червня командувач флотом віце-адмірал П. Октябрьський оголосив флоту оперативну готовність № 1. О 01.55 год. Севастополь і кораблі головної бази з метою світломаскування були затемнені. Командувач флотом, а також член Військової ради дивізійний комісар М. Кулаков, начальник штабу контр-адмірал І. Єлісєєв і всі командири з'єднань зайняли свої командні пункти. Частина кораблів відійшла від причалів і зайняла місця на рейді згідно плану розосередження. Сили і засоби протиповітряної оборони (ППО) швидко приготувалися до відбиття повітряного нападу противника. До початку воєнних дій в оперативну готовність № 1 перейшли Дунайська військова флотилія (до 02.30 год.) та більшість кораблів, військових частин і підрозділів ВМБ: о 03.10 год. – Батумська, о 03.25 год. – Одеська, о 03.30 год. – Миколаївська і о 04.55 год. – Новоросійська [3, с.325; 6, с.6; 18, с.27].

Пости служби спостереження і зв'язку (*рос*. – СНиС) і пости повітряного

спостереження, сповіщення і зв'язку (*рос*. – ВНОС), що знаходилися в районах Євпаторії та мису Сарич виявили німецькі літаки, що вторглися у повітряний простір СРСР і йшли курсом на Севастополь. О 03:06 год. начальник штабу флоту контр-адмірал І. Єлісєєв віддав наказ відкрити вогонь по них: фактично це був найперший бойовий наказ щодо відсічі агресії проти Радянського Союзу у війні з Німеччиною. О 03.07 год. командувач флотом віце-адмірал П. Октябрський уже доповів Г. Жукову про виявлення великої кількості невідомих літаків з боку моря, приведення флоту у повну бойову готовність і рішення зустріти літаки вогнем ППО [10, с.263-264].

Отже, завчасне та швидке переведення усіх сил флоту в бойову готовність № 1 забезпечило успішне відбиття першого нальоту німецької авіації, який тривав до 03.50 год. У результаті вжитих заходів флот не втратив жодного бойового корабля, жодного літака, а противник, не досягнувши раптовості, не зміг прицільно виставити міни і, відповідно, виконати завдання мінно-загороджувальної операції [8, с.85; 19, с.7]. У контексті вищезазначеного, на нашу думку, заслуговує на увагу оцінка маршала Радянського Союзу Г. Жукова, який писав: "Я хотів би відзначити, що Чорноморський флот на чолі з адміралом П. Октябрським був одним з перших наших об'єднань, що організовано зустріли ворожий напад" [10, с.264]. Таким чином, описані події свідчать, що для Чорноморського флоту наліт німецької авіації не був несподіваним.

Все ж таки, у перші дні війни німецькі мінні постановки створили певну напругу для радянського судноплавства в районі Головної бази Чорноморського флоту та спричинили втрати в бойових кораблях і допоміжних суднах. Так, не зважаючи на проведенні тральні роботи, о 20.30 год. 22 червня на зовнішньому рейді Севастополя на траверзі Карантинної бухти підірвався на міні та миттєво затонув морський буксир СП-12, що направлявся для підняття з мілини збитого німецького літака, загинуло 27 осіб [8, с.87; 16, с.7]. Це була перша втрата радянського Чорноморського флоту у цій війні. 24 червня підірвався 20-тонний плавучий кран (загинуло 8 осіб, 4 отримали поранення і контузії) [16, с.362], а вдень

30 червня на вихідному фарватері – парова шаланда “Днепр” (загинули 4 особи і стільки ж отримали поранення) [15, с.164].

Але свою найбільшу втрату Чорноморський флот зазнав 1 липня (майже через 10 днів після нальоту німецької авіації ! – *авт.*), коли на німецькій донній магнітній міні поблизу Костянтинівського равеліну загинув один із сучасних на той час бойових кораблів – есмінець проекту 7 “Быстрый”. Із 197 членів екіпажу 24 загинули відразу, а 81 – поранено, тобто за мить була втрачена майже половина особового складу екіпажу корабля [8, с.87; 9, с.17; 15, с.164; 17, с.12]. Зазначене свідчить, що Чорноморський флот не був готовим до боротьби з німецькими донними неконтактними мінами, а проведені початкові протимінні заходи були недостатньо ефективними.

Джерела та література

1. 1941: документы и материалы: к 70-летию начала Великой Отечественной войны: в 2-х т. / Сост. Ю. А. Никифоров и др. – СПб.: ФГБУ “Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина”, 2011. – Т. 1. – 415 с.
2. 1941 год – уроки и выводы. – М.: Воениздат, 1992. – 240 с.
3. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. Изд. 3-е, доп. – М.: Воениздат, 1974. – 592 с.
4. Бомбардировочная эскадра KG4 “Генерал Вефер” (Kampfgeschwader 4 “General Wever”) // Сайт “Авиаторы Второй мировой”: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/ge/struct/bom/kg4.dat
5. Военно-морской флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк. – М.: ВВМУПП им. Ленинского комсомола, 1960. – Т. II. Черноморский флот. – 592 с.
6. Воронин К. И. На черноморских фарватерах. – М.: Воениздат, 1989. – 175 с.
7. Выступление В.М. Молотова по радио 22 июня 1941 года. Аудио запись : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://news.tochka.net/ua/121509-kak-nachinalas-velikaya-otechestvennaya-voyna-audio/
8. Гидрография Черноморского флота (1696–1982): исторический очерк. – Севастополь: Гидрографическая служба Черноморского флота, 1984. – 360 с.
9. Дукачев А. Курс на Севастополь. – Симферополь: Таврия, 1974. – 302 с

10. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2-х т. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – Т. 1. – 415 с.

11. Иванов В. Б. ЧВВМУ им. П. С.Нахимова в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Материалы из готовящегося к печати энциклопедического издания “ЧВВМУ им. П. С.Нахимова: История. Люди. События” : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ivb.com.ua/stat90.htm

12. История жителей исчезнувшей улицы. Из выступления главного специалиста отдела информации и использования документов в ГАГС Е. В. Коротун // ForPost : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://sevastopol.su/author_page.php?id=10400&parent=1034

13. Костриченко В. В. Минная война на Чорном море. Сборник документальных материалов о боевом применении минного оружия на Черноморском театре в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Севастополь: Редакция журнала “Страницы морской истории”, 2000. – 36 с.

14. Краснознаменный Черноморский флот. – М.: Воениздат, 1979. – 312 с.

15. Мощанский И. Б. Триумфы и трагедии великой войны / И. Б. Мощанский, А. В. Исаев. – М.: Вече, 2010. – 624 с

16. Оленев И. Е. Тыл Черноморского флота (1941–1945) / И. Е. Оленев; подгот. текста и публ.: В. И. Оленева. – К.: Неопалима купина, 2011. – 416 с.

17. Панченко В. Д. Размагничивание кораблей Черноморского флота в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1990. – 192 с.

18. Платонов А. В. Борьба за господство на Черном море. – М.: Вече, 2010. – 464 с.

19. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы и директивы народного комиссара ВМФ в годы Великой Отечественной войны. – М.: ТЕРРА, 1996. – Т. 21 (10). – 424 с

20. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 983 с.

21. Фридрих Руге. Военно-морской флот Третьего рейха. 1939–1945 / Пер. с англ. А. К. Ивашкевича. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 443 с.

22. Фурман І. І. Мінна війна на Чорному морі у першій половині ХХ століття : монографія. – К.: ЦП “Компринт”, 2015. – 526 с.

23. Хазанов Д. Б. 1941. Война в воздухе. Горькие уроки. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.

Хоменко П.П.,
старший науковий співробітник
Національного історико - архітектурного музею
«Київська фортеця» (м. Київ)

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ГУСЕНИЧНИХ ТРАКІВ НІМЕЦЬКОГО ТАНКУ «ТИГР» (НА ОСНОВІ ЕКСПОЗИЦІЇ ВИСТАВКИ «ВІД ЯДРА ДО СНАРЯДУ»)

Виставка «Від ядра до снаряду», що експонується в НІАМ «Київська фортеця», є однією з найпопулярніших в музеї. Незважаючи на невелику кількісь експонованих одиниць періоду Другої світової війни, кількість охочих її побачити невпинно зростає. Серед матеріалів по стрілецькій зброї, уніформи вермахту, найбільше питань викликає деталь гусениці від тяжкого танку «Тигр» Pz.Kptw.VI.

У далекому 1941 році в Німеччині почалася розробка важкого танка «Тигр». Спочатку шасі машини передбачалося оснастити гусеницями шириною 520 мм. Але в ході робіт над Panzer VI вага машини зросла і стало очевидно, що для кращого розподілу тиску 56-тонного танка на грунт, необхідно збільшити ширину гусеничних ланцюгів. В результаті ширина гусениць зросла на 205 мм і склала 725 мм.

За системою позначень Управління озброєнь сухопутних військ, гусениці отримали маркування Kgs 63/725/130, яка розшифровується таким чином:

K - (тип гусениць) гусениці для швидкого моторизованого транспорту;

g - (матеріал) литий сталевий сплав;

s - (з'єднання ланок гусениці) плаваючий штифт;

63 - конструкція;

725 - ширина ланки в мм;

130 - крок ланки в мм.

Гігант вагою 56 тонн надавав на грунт тиск усього 1,06 кг / см2. Це задоволене невеликий тиск. Наприклад, для порівняння, значення у інших машин становили:

М4 «Шерман» вага 30,3 т. Тиск близько 1 кг / см2;

Мк VIII «Кромвель» 28 т. Тиск близько 1 кг / см2;

«Пантера» вага 45 т. Тиск 0,9 кг / см2;

Т-34/85 вага 33 т. Тиск 0,8 кг / см2;

Рекордсмен Т-34/76, вага 28,5 т. Тиск всього 0,68 кг / см2.

Для перевірки здатності рухомого грунту витримувати вагу танка в керівній інструкції для екіпажу (Tigerfibel) пропонувалося одному члену екіпажу взяти на спину іншого і встати на одній нозі, щоб побачити, що земля досить тверда і здатна витримати обох. Якщо нога почне «тонути», то при спробі тут проїхати танк «увійде» в землю і потім загрузне в багнюці.

На російському фронті хороших доріг з твердим покриттям традиційно було мало, тому німці були змушені імпровізувати і будувати з колод дороги. Для проходу одного Тигра діаметр колод повинен був бути не менше 15 см, довжина становитиме 3,5 м, в іншому випадку танк ламав дерева.

Бажання підвищити технічні показники гусеничних машин змушувало впроваджувати нові матеріали для ствrення більш вдосконалених конструкцій, що працюють в умовах абразивного зносу і високих динамічних напругах. Гусениці виготовлялись з марганцевої сталі, що володіє кращою зносостійкістю в порівнянні з усіма іншими сталями.

Кожна гусениця складалася з 96 ланок. Вага однієї ланки дорівнював приблизно 27 кг. Сумарна вага однієї гусеничної стрічки досягав 3 тонн. Таким чином, вага гусениць становив 1/9 частина маси танка.

Повна довжина гусениці дорівнює 12,48 м. Довжина гусениці контактувла з грунтом і становила 3,605 м.

Обидві гусениці збиралися з одних і тих же ланок, що спрощувало виробництво.

Траки з'єднувалися один з одним за допомогою осей, які мали з одного боку збільшену головку. Вісь вставлялася в ланки головкою до рами, а з зовнішнього боку фіксувалася за допомогою штифта. В обов'язки механіка-водія входив регулярний огляд кріпильних штифтів. При найменшому натяку на поломку штифти міняли. І це не дивно, адже втрата одного штифта могла обернутися поломкою гусениці. Під час бою така неприємність знерухомлювала танк і робила його легкою ціллю для противника. Якщо один штифт не витримував, шийка осі могла вискочити з свого місця. Щоб вона залишалася на місці, у верхній частині кузова було встановлено дефлектор.

Коли танк пересувався, гусениця проходила через дефлектор: якщо вісь злегка вискочила, вона ковзала по дефлектори і вставала на своє початкове місце, що запобігало розмежування ланок.

З встановленими стандартними гусеницями, званими Marschkette (нім. - маршові гусениці чи інакше експлуатаційні гусениці), ширина танка становила 3547 мм. Це в свою чергу означало, що Тигр не буде відповідати стандартному Європейському залізничному габариту Berne gauge (англ. - широко використовуваний термін для позначення ж / д габариту з розмірами: 3150 мм ширина, 3175 бічна висота, 4280 мм висота посередині) і буде виступати за краю вагон-платформи. Зіткнувшись з цією проблемою, команда розробників вирішила зробити зовнішні катки знімними і створила додатковий комплект вузьких гусениць, званих Verladekette (нім. - транспортні гусениці). Вжиті заходи дозволили вписати машину в необхідний габарит і дали можливість використовувати залізницю для перевезення танка.

На перших вироблених Тиграх бічні крила по бортах корпусу просто були відсутні. Але так як гусениці Marschkette були ширше, ніж корпус, вони могли накидати пристойну купу бруду на палубу корпусу і збільшити тим самим і без того велику масу танка. Згодом були встановлені бічні знімні крила (бризковики).

Передня і задня частини бризковиків мали навісні крила, що давало їм можливість складатися, завдяки цьому Тигр вписувався в необхідну ширину.

Потяги використовували для доставки бронетехніки до місця боїв на відстані більше 100 км, і особливо танків, які споживали багато палива. На танк надівали вузькі транспортувальні гусениці. Ширші бойові гусениці перебувають під корпусом і частково згорнуті.

Після розвантаження на танк знову одягали бойові гусениці. Безумовно, особовий склад був добре натренований, щоб швидко проводити цю операцію. Зазвичай зміна гусениць займала близько 25 хвилин.

Для плавного ходу танка необхідно було постійно стежити за натягом гусеничних стрічок. В іншому випадку могла пошкодитися гусениця, а також зростало навантаження на двигун. При швидкості руху танка 45 км / год, верхня частина гусениці рухається зі швидкістю 90 км / год і в разі слабкого натягу при гальмуванні або повороті вони будуть бити по ведучому колесу з величезною силою. При правильному натягу між переднім опорним катком і гусеницею залишалася відстань шириною приблизно в чотири пальці.

Експлуатуючи Тигр на Східному фронті, німці несподівано для себе усвідомили, що гусениці танка погано підходять для умов суворої російської зими. І в грудні 1943 Тигр новими гусеницями. До цього на Kgs 63/725/130 поверхню ланки, що стикається з землею, складалася з чотирьох формованих частин прямокутної форми.

На нових же ланках прямокутні частини були замінені шістьма невеликими похилими гребенями. Нові траки забезпечували краще зчеплення із льодом та снігом.

Пізніші моделі гусениці можна було відрізнити по розміщеним гребенях на ланках, які складаються з трьох пар рельєфних V-подібних зубців на дотичній з грунтом поверхні.

Два пера на ланці забезпечували хороший контакт при взаємодії з ведучим колесом, лінивцем і опорними катками. На кожній ланці була провідна перфорація, яка є рядом однакових отворів на гусениці, розташованих на рівній відстані один від одного, призначених для переміщення стрічки за допомогою зірочки і стабілізації самої стрічки.

Джерела та література

1. Антонов, А.С. Теория гусеничного движителя/ А.С. Антонов. – М.: Машгиз, 1946. – 253 с.
2. Докучаева, Е.Н. Динамика задней ветви и ведущей звездочки гусеничного движителя/ Е.Н. Докучаева// Сб. науч. тр. ОНТИ – НАТИ. – М., 1953.
3. Забавников, Н.А. Основы теории транспортных гусеничных машин/ Н.А. Забавников. - М.: Машиностроение, 1958. – 396 с .
4. Гусеничная цепь с закрытым шарниром/ В.Ф. Платонов, Д.В. Козлов (СССР). – 651210/27-11; заявлено 20.01.1950; опубл. 26.11.1954.

Ющенко М. В.,
дослідник історії фортифікації,
громадська організація «КИУР» (м. Київ)

КИЇВСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, УЧАСТЬ В БОЯХ, СУЧАСНИЙ СТАН

Історія Київського укріпленого району розпочалася в роки Першої світової війни, коли в серпні 1915 р. командуванням російського Південно-Західного фронту було прийнято рішення про будівництво оборонних рубежів в глибокому тилу. Тоді через несприятливу обстановку на фронті було вирішено забезпечити існуючі та нові переправи на р. Дніпро передмостовими укріпленнями, а також побудувати ряд укріплених ліній в глибині території. Одним з таких передмостових укріплень стала позиція, побудована перед м.Київ восени 1915 р. - навесні 1916 р. Це була лінія польових опорних пунктів, що охоплювала місто з північного заходу, заходу та південного заходу, флангами впираючись в р. Дніпро. Передній край лінії проходив по рубежу с. Нові Петрівці, с. Мощун, с. Романівка, східніше с. Білогородка, північніше с. Юрівка, с. Кременище, х. Мриги. Друга лінія опорних пунктів проходила по лінії с. Пріорка, с. Біличі, х. Катеринівка, західніше с. Петропавлівська та Софіївська Борщагівка, де вочевидь з'єднувалась з першою лінією [1, с. 32].

Будівництво укріплень було припинено на початку літа 1916 р. через успішне проведення Південно-Західним фронтом наступу, відомим як «Брусилівський прорив». Епізодично незакінчені укріплення використовували в боях листопада-грудня 1918 р. між військами Гетьманату та Директорії УНР, та більш активно - в боях серпня 1919 р. між військами «червоних» та об'єднаної групи військ Галицької армії та Дієвої армії УНР. Саме тоді, в серпні 1919 р., вперше з'являється офіційна назва «Київський укріплений район», утворений 24.08.1919 р. та розформований вже 30.08.1919 р. через втрату «червоними» Києва. Також

паралельно використовувалась назва «Київський укріплений фортечний район». Комендантом його був призначений чекіст Я. Петерс [6, с. 109; 1, с. 32]. В ході наступу союзного польсько-українського війська навесні 1920 р., м. Київ було без бою залишено «червоними», які не використали укріплену позицію для оборони. Після того, як Київ був знову зайнятий «червоними» влітку 1920 р., «Київський укріплений район» було створено повторно, він офіційно існував з осені 1920-го до березня 1921 р. [1, с.32-33; 4, с. 30].

У 1925 р. було створено проект будівництва кількох польових укріплених районів, в тому числі і Київського, але цей проект не був реалізований [4, с. 30-32]. Наступна програма розбудови укріплених районів була прийнята в 1927 р., і тепер концепція «укріпленого району» передбачала будівництво залізобетонних фортифікаційних споруд. За програмою 1927 р. мали бути побудовані чотири укріплені райони: Карельський, Київський, Полоцький, Мозирський [4, с. 32-35; 3, с.16-30]. В ході будівництва цих УРів програма була розширена і до 1934 р. було побудовано ще декілька УРів в Європейський частині СРСР та на Далекому Сході [5, с.36- 69].

Директива про будівництво Київського УРу була дана в 1927 р., причому Штаб РСЧА самостійно визначив його рубіж так, що довгочасні фортифікаційні споруди (далі - ДФС) мали бути розташовані фактично по тодішніх околицях пригородів. Цей проект був явно невдалий, тому призначений 13.08.1928 р. комендантом КИУРу комдив П.Є. Княгницький створив новий проект, за яким ДФС розташовувалися тепер вже по першій лінії опорних пунктів старого УРу 1915-21 рр. Новий проект був затверджений і будівництво перших залізобетонних ДФС КИУРу розпочалося в 1929 р. силами Управління начальника робіт (УНР-28). Протягом 1929-32 рр. проект КиУРу ще неодноразово зазнавав уточнень, набувши в 1932 р. свого фінального вигляду, проходячи по лінії (з півдня

на північ) с. Мриги, с. Кременище, с. Круглик, с. Віта-Поштова, с. Юрівка, с. Петровський, с. Білогородка, с. Романівка, с. Мостище, с.Мощун, с. Гута-Межигірська, с. Борки. Південний фас КиУРу від с. Мриги до с. Юрівка проходив берегом р. Віта (Сіверка), північний фас від с. Білогородка до с. Борки – по р. Ірпінь. Загалом до кінця 1932 р. в КиУРі було побудовано 246 ДФС різного типу, які організаційно були згруповані в 14 батальйонних районах оборони (БРО). На початку 1941 р., ці 14 БРО було формально реорганізовано в вузли оборони, що складалися з опорних пунктів [1, с. 33-39, 40-232].

За час будівництва КиУРу неодноразово змінювали типи амбразурних вузлів для ДФС та принципи проектування типів ДФС. Внаслідок цього в КиУРі утворилася велика різноманітність типів ДФС, створених за індивідуальними проектами. Загалом в КИУРі застосували 22 типи ДФС, при цьому деякі мали по кілька варіантів планування, що зробило КиУР одним з найунікальніших УРів серед збудованих в ті роки [1, с. 40-88, 257-306].

Протягом 1932 – 1941 рр. КиУР існував як кадрована військова частина, маючи лише штаб УРу, дві кулеметні роти та обслуговуючі технічні підрозділи. До повних штатів гарнізон мав бути поповнений лише з оголошенням мобілізації. Модернізація існуючих ДФС не проводилась, лише до 1941 р. вдалося закінчити обладнання ДФС перископами та необхідним внутрішнім обладнанням і то не до кінця. З 1939 р. року КИУР був фактично законсервований і в такому стані зустрів початок війни 22.06.1941 р. [1, с. 317-342]

Після початку бойових дій 22.06.1941 р., 24.06.1941 р. КиУР було наказано привести до бойового стану. Протягом наступних 17 днів, до моменту виходу німецьких військ до рубежу КиУРу, ДФС були розконсервовані, в них встановлено озброєння та завезено боєприпаси, по можливості відновлено обладнання. Були сформовані гарнізони з

приписників, мобілізованих переважно в Київській та Житомирській області. Офіцерський склад частково прибув з тилу, частина прибула пізніше з гарнізонів УРів на західному кордоні, звідки вони відступили разом з військами. Місцевість була підготовлена до оборони – відрито протитанкові рови та ескарпи, встановлено дротяні загородження, мінні поля, відрито траншеї, бліндажі та вогневі позиції для гармат і мінометів. Будівельні роботи тривали до початку серпня [2, с.10-49].

11.07.1941 р. німецькі війська вийшли до переднього краю КиУРу біля Житомирського шосе. З цього моменту і наступні три тижні спроб штурму ділянки КиУРу від с. Романівка до с. Білогородка, навпроти якої німці займали позиції, вони не робили. Але відбувалися періодичні обстріли позицій КиУРу, розвідки та часті бої з бойовою охороною укріпрайону, яка займала кілька дозорних постів на західному березі р. Ірпінь [2, с. 55-68].

1-2.08.1941 р. кілька німецьких дивізій виходять до всього південного фасу КиУРу від с. Білогородка до р. Дніпро південніше Києва. Розпочалися перші бої за ДФС КИУРу (біля с. Мриги). Зранку 3.08.1941 р. німецькі війська розпочали загальний штурм Києва. До вечора цього дня вони прорвали першу лінію оборони КиУРу, В наступні два дні була повністю захоплена вся перша лінія КиУРу та ДФС від с.Юрівка до с. Мриги, за виключенням трьох ДФС північніше с. Мриги (№№ 107, 108 та 109), які взяли за кілька днів [2, с.93-132].

Протягом наступних кількаденних важких боїв німецькі війська хоча і досягли Голосіївського лісу, увірватися в місто не змогли. Штурм був припинений, 10.08.1941 р. німецькі війська навіть відступили на декілька кілометрів назад. Тим не менше, відбити першу лінію КиУРу радянські війська так і не змогли. В кінці серпня через відступ за Дніпро 5-ї армії з Коростеньщини, німецькі війська вийшли і до північного фасу КиУРу, таким чином повністю охопивши його по всій довжині [2, с. 132-286].

Другий штурм Києва було здійснено німецькими військами 16.09.1941 р. з півдня, а 18.09.1941 р. був атакований північний фас КиУРу. Штурм провадився в умовах вже фактичного оточення 37-ї армії, що обороняла Київ. Ввечері 18.09.1941 р. німецькі війська вже стояли перед Лисогорським фортом, Демиївкою та Жулянами на півдні, на півночі було прорвано першу лінію оборони та захоплено Лютіж. Вночі на 19.09.1941 р. радянські війська отримують наказ залишити оборонні рубежі КИУРу та відходити за р. Дніпро. Вдень 19.09.1941 р. німецькі війська зайняли місто, вже практично не зустрічаючи супротиву, оскільки 37 армія встигла залишити місто [2, с. 311-364]. Останнє бойове застосування ДФС КиУРу відбулося восени 1943 р., коли в ході боїв по звільненню м. Києва Лютізький плацдарм займав північну частину КиУРу. Деякі ДФС в ході боїв використали німці та радянські війська.

У ході боїв ще 1941 р. німцями була пошкоджена та зруйнована частина ДФС КиУРу, але більша частина ДФС була підірвана гарнізонами при відступі. На початку 1950 рр. було здійснено відновлювальні та консерваційні роботи на окремих пошкоджених ДФС КиУРу, але далі такі роботи не провадилися. Декілька вцілілих і зруйнованих ДФС було знищено в повоєнні роки, коли вони потрапили під забудову. На жаль, процес знищення ДФС продовжується і зараз. Станом на 2018 р. з 246 споруд КиУР, що існували в 1941 р., існує 54 цілих, 33 пошкоджених та 121 зруйнованих. Ще 2 ДФС затоплені, 38 засипані або повністю знищені [1, с. 95-232].

У 1960-80 рр. з’явилося декілька пам’ятників, пов’язаних з обороною Києва в 1941 р., в тому числі і біля ДФС, але жодна споруда не була перетворена на музей з експозицією. На початку 1990 рр. було прийняте рішення про створення «Поясу слави» КиУРу, яке лишилося формальним і реального втілення не мало. Тоді ж було приведено до ладу внутрішній стан кількох ДФС біля с. Мриги та встановлено пам’ятники. Лише в 2008

році нарешті було поставлено на облік як пам'ятники 28 ДФС (№101-108, 408, 409, 412, 413, 416, 417, 418, 419, 426, 427, 428, 429, 430, 452, 453, 456, 457, 458, 478, 480) [Наказ МКТ від 24.09.2008 № 1001/0/16-08]. Пізніше, в 2010 та 2012 р. було поставлено на облік ще 37 ДФС КиУРу (№ 131, 151, 152, 178, 204, 401, 404, 410, 420, 504, 129, 136, 138, 153, 230, 301, 552, 553, 554, 555, 561, 182, 186, 356, 378, 380, 381, 483, 155, 406, 481, 502, 503, 505, 510, 512, 513) [Накази МКТ від 03.02.2010 № 58/0/16-10; 25.10.2010 № 957/0/16-10; 21.12.2010 № 1266/0/16-10 та 20.01.2012 № 45].

Тоді ж було створено музейні експозиції в ДФС №180 (с. Віта-Поштова) силами ГО «Київський міський історико-патріотичний клуб Пошук», яка також привела до ладу внутрішній стан ДФС №204 (с. Юрівка), №178 (с. Віта-Поштова) та №152 (с. Круглик). Силами ГО «МАДФ Цитадель» було створено експозиції в ДФС №186 (с. Чабани) та №428 (с. Романівка), приведено до ладу внутрішній стан ДФС №179 (с. Віта-Поштова) та №429 (с. Романівка). ДФС №131 (с. Кременище) приведено до ладу силами місцевих ентузіастів.

Джерела та література

1. Кайнаран А.В., Крещанов А.Л., Кузяк А.Г., Ющенко М.В. Киевский укрепленный район: 1928-1941. - Житомир: Изд-во «Волынь», 2011.
2. Кайнаран А.В., Муравов Д.С., Ющенко М.В. Киевский укрепленный район, 1941 год. Хроника обороны. - Житомир: Изд-во «Волынь», 2011.
3. Каминский В.В. Долговременный сухопутный фронт СССР(1927-1939). Редут. Военно-инженерный журнал, №1, 2006.
4. Каминский В.В. Краткий очерк оборонительного строительства на западе СССР в 1921 – 1927 г.: планы и действительность.// Фортовед, - 2012, - №5, - с.30-35.
5. Каминский В.В. Долговременный сухопутный фронт СССР(1927-1939). Часть II. Большой скачок 1931-1932 гг. //Фортовед, , - 2012, - №5-с.36-70.
6. Селявкин А. И. В трех войнах на броневиках и танках. — Х.: Прапор, 1981.

ЗМІСТ

Буренко К. І. Трипільський плацдарм…… 3

Вєдєнєєв Д.В. Проблемні питання розгортання партизансько-підпільного руху на території України на початковому етапі війни (червень 1941–травень 1942 рр.)…… 9

В'ялець А. В. «Сталінські» тунелі під Дніпром: історія будівництва, зв'язок з КИУР та перспектива музеєфікації…….... 16

Дзівлтовський В.І. Відлуння боїв 1941 року. Меморіальні об'єкти Поясу бойової слави Києва на Святошинському напрямку колишнього Київського укріп району…… 24

Карпов В. В. Військово-історична спадщина у музейному просторі культури…….. 43

Константинов В. В. Політичні та організаційні аспекти музеєфікації історії оборони Києва 1941 року…….... 46

Мельник І. В. Механізми впливу публічного управління на формування туристичної привабливості Київського регіону: музеєфікаційний аспект…….. 61

Павлик В. С. Прорыв немецких войск к линии Киевского укрепрайона. 67

Павлова О. І. Київський укріплений район. Лінії укріплень Києва, створених 1929-1941 роках…….... 73

Пилявець Р. І., Пилявець І. Р. 1941 рік: оборонний період битви за Дніпро…… 79

Сегеда С. П., Грицюк В. М. Війська Київського особливого військового округу у прикордонному бойовищі 1941 року…….... 85

Філімоніхін В. О. Бойові дії в північно-східному районі від Києва у вересні 1941р.: гіпотетична реконструкція…….. 92

Фурман І. І., Печенюк І. С. Початок німецько-радянської війни на Чорному морі…….. 99

Хоменко П. П. Конструктивні особливості гусеничних траків німецького танку «Тигр» (на основі експозиції виставки «Від ядра до снаряду»)…….. 107

Ющенко М. В. Київський укріплений район: історія створення, участь в боях, сучасний стан…… 112

Наукове видання

Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році

Збірник наукових праць

Редактор ***Карпов В. В.***

Комп'ютерна верстка ***Денисюк Ж. З.***

Відповідальний за випуск ***Подолянець І. І.***

Підписано до друку 27.12.2018. формат 60х84 $^{1}/_{16}$.
Папір др. апарат. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 5,05.
Облік.-вид. арк 7,02. Наклад 300 прим.